Lucia Nadin

VENEZIA E ALBANIA

The project is co-funded by
the European Union, Instrument
for Pre-Accession Assistance

Immagine di copertina: Antonio Lanzani, (dis. Dusi), *La difesa di Scutari*, stampa del sec. XIX, Venezia, Museo Correr

VENEZIA E ALBANIA

UNA STORIA DI INCONTRI E SECOLARI LEGAMI

VENECIA DHE SHQIPËRIA

NJË HISTORI TAKIMESH DHE LIDHJESH SHEKULLORE

Lucia Nadin

VENEZIA E ALBANIA

UNA STORIA DI INCONTRI E SECOLARI LEGAMI

VENECIA DHE SHQIPËRIA

NJË HISTORI TAKIMESH DHE LIDHJESH SHEKULLORE

VENEZIA E ALBANIA

UNA STORIA DI INCONTRI E SECOLARI LEGAMI

VENECIA DHE SHQIPËRIA

NJË HISTORI TAKIMESH DHE LIDHJESH SHEKULLORE

Lucia Nadin

Questa attività di progetto è realizzata da
This project activity is implemented by

REGIONE DEL VENETO

Venezia e Albania. Una storia di incontri e secolari legami
Venice and Albania. A history of encounters and secular ties

Coordinamento generale / General coordination
Regione del Veneto
Segreteria Regionale per la Cultura
Unità Complessa Progetti strategici e politiche comunitarie
Clara Peranetti
Palazzo Sceriman - Cannaregio, 168 - 30121 Venezia
www.regione.veneto.it/web/cultura/ue-per-la-cultura

Segreteria di redazione / Editorial staff
Sabrina Trovò

Testi / Texts
Lucia Nadin

Traduzione / Translations
Hedie Xhyheri

Progetto grafico e impaginazione / Graphic project and layout
Grafiche Antiga Spa - Crocetta del Montello (TV)

Referenze fotografiche / Photos
Archivio di Stato di Venezia
Figg. 23, 32 (*Le riproduzioni dei documenti sono state eseguite dalla Sezione di Fotoriproduzione dell'Archivio di Stato in Venezia su concessione del Ministero per i Beni e le Attività Culturali, Archivio di Stato di Venezia - Atto di concessione n. 95/2013, prot. 6992/28.13.07*)

Biblioteca Nazionale Marciana
Figg. 5, 6, 7, 9, 10, 13, 19, 21, 21a, 34
Su concessione del Ministero dei Beni e delle Attività Culturali e del Turismo - Biblioteca Nazionale Marciana

Comune di Venezia
Fig. 1 (Fonte: Ufficio Ecografico e Toponomastica del Comune di Venezia)

Curia Patriarcale di Venezia
Figg, 18, 26, 26a, 27

Diocesi di Treviso
Figg. 28, 29, 30

Fondazione Musei Civici di Venezia
Figg. 2, 3, 4, 8, 11, 12, 14, 14a, 14b, 15, 15a, 16, 17, 20, 22, 24, 25, 25a, 31, 33

Soprintendenza Speciale per il Patrimonio storico, artistico ed etnoantropologico e per il Polo Museale della città di Venezia e dei comuni della Gronda lagunare / Archivio fotografico
Fig. 27

Tipografia / Printed by
Grafiche Antiga Spa
Via delle Industrie, 1 - 31035 Crocetta del Montello - TV - Italia
info@graficheantiga.it - www.graficheantiga.it

Ringraziamenti / Acknowledgements
Si ringrazia / Thanks to: Unità di Progetto Sistema Informativo Territoriale e Cartografia - Regione del Veneto

Copyright
Regione del Veneto

Tutti i diritti riservati / All rights reserved

Riproduzione vietata / Reproduction of the contents is strictly prohibited

I testi pubblicati in questo volume sono di proprietà della Regione del Veneto; le immagini appartengono ai rispettivi proprietari. I diritti di traduzione, di riproduzione, di memorizzazione elettronica e di adattamento totale o parziale, con qualsiasi mezzo (comprese riproduzioni digitali e copie fotostatiche) sono riservati in tutti i paesi.
The texts published in this book are Veneto Region property; the photos are the property of their respective owners.
The rights of translation, reproduction, electronic storage and adaptation in whole or in part by any means (including digital reproduction and photocopies) are reserved in every country.

Pubblicazione finanziata nell'ambito del Programma di Cooperazione Transfrontaliera - IPA Adriatico, dal Fondo europeo di sviluppo regionale e dai fondi nazionali.
This publication is financed by IPA Adriatic Cross-Border Cooperation Programme, by European Regional Development Fund and by National Funds.

Il contenuto della presente pubblicazione non rispecchia necessariamente le posizioni ufficiali dell'Unione Europea.
The contents of this publication do not necessarily reflect the official position of the European Union.

La responsabilità del contenuto della presente pubblicazione appartiene all'autore.
The contents present in this publication are responsibility of the author.

La presente pubblicazione è reperibile in formato elettronico all'indirizzo:
The present publication is available in electronic format at:
www.regione.veneto.it/web/cultura/ue-per-la-cultura

Tiratura / Copies 500

© 2014 Regione del Veneto

ISBN 978-8897784-40-1

Il progetto AdriaMuse, finanziato con il Programma di Cooperazione Transfrontaliera IPA Adriatico 2007-2013, si pone come obiettivo generale quello di valorizzare i musei ed il patrimonio culturale dell'area costiera del mare Adriatico attraverso la condivisione e l'armonizzazione di azioni, strumenti e strategie nel settore della cultura e del turismo.
La pubblicazione *Venezia e Albania: una storia di incontri e secolari legami* è finalizzata ad illustrare e spiegare al pubblico le relazioni e influenze che storicamente interessarono la Repubblica di Venezia e l'Albania ed esprime i secolari legami tra le due terre, oggi riconoscibili in terra veneta nella toponomastica di molti dei sestieri di Venezia, nelle opere d'arte sparse sul territorio regionale ad opera di artisti albanesi, nelle memorie rinvenibili negli archivi che evidenziano le politiche attuate dalla Serenissima nei rapporti con l'Albania: rapporti così significativi da far porre la statua dell'eroe albanese Giorgio Castriota Scanderberg sulla prua del Bucintoro.
Storia interessante che è opportuno divulgare, rendendola conoscibile, se pur nelle sue linee essenziali, a fasce di pubblico più ampie, in particolare in periodi come quello odierno in cui la capacità di convivenza e di relazione tra popoli costituisce un argomento di assoluta attualità.

On. Marino Zorzato
Vice Presidente - Assessore al Territorio,
alla Cultura e agli Affari Generali
Regione del Veneto

Projekti AdriaMuse, i financuar nga Programi i Kooperimit Ndërkufitar IPA Adriatiku 2007-2013 (Programma di Cooperazione Transfrontaliera IPA Adriatico 2007-2013), ka si qëllim kryesor të vlerësojë muzeumet dhe pasuritë kulturore të zonës bregdetare të Adriatikut nëpërmjet veprimtarive, strumenteve dhe strategjive të bashkërenduara dhe harmonike në sektorët e kulturës dhe turizmit.

Botimi i Venezia *dh*e Shqipëria: një histori takimesh dhe lidhjesh shekullore *do të ilustroj dhe do t'i shpjegoj publikut marrëdhëniet dhe ndikimet që historikisht kanë interesuar Republikën e Venecies dhe Shqipërinë dhe shpreh qartë lidhjet shekullore ndërmjet dy vëndeve, të cilat i gjejmë sot në toponomastikën e shumë lagjeve në Venecie, në veprat artistike të punuara nga artistët shqiptarë dhe të shpërndara gjithandej në krahinën e saj, në shënimet e zbuluara kohët e fundit në arkivat veneciane të cilat hedhin dritë mbi politikat që ka ndjekur Serenisima në marrëdhëniet e saja me Shqipërinë: që këto marrëdhënie ishin kaq domethënëse na e dëshmon edhe statuja e Gjergj Kastriotit - Skënderbeu ngritur në bashin e Buçintoro-s.*

Histori e rëndësishme kjo që duhet të përhapet, të njihet nga një publik sa më i madh, edhe pse këtu do të trajtohen ngjarjet më thelbesore, për më tepër sot, në një kohë ku bashkëjetesa dhe marrëdhëniet ndërmjet popujve janë të një aktualiteti parësor.

I nderuari. Marino Zorzato

Zëvendës President - Asesor i Zonës,
Kulturës dhe Çështjeve të Përgjithshme
Krahina e venedikut

SOMMARIO

1. Toponomastica veneziana 13

2. Nel Medioevo 21

3. Gli eventi di fine Trecento 29

4. Nel secondo Quattrocento 37

5. L'Albania nella cultura e nell'arte veneta 77

6. Dall'epilogo di una storia, agli inizi di nuovi intrecci di vita tra Albania e Venezia 115

Bibliografia essenziale, per argomenti trattati 125

PËRMBLEDHJE

1. *Toponomastika veneciane* 13
2. *Në Mesjetë* 21
3. *Ngjarjet e fundshekullit të trembëdhjetë* 29
4. *Në pjesën e dytë të shekullit të Katërmbëdhjetë* 37
5. *Shqipëria në kulturën dhe artin venecian* 77
6. *Nga përmbledhja e një historie tek gërshetimi i jetës mes Shqipërisë dhe Venecies* 115

Bibliografia kryesore mbi argumentet e trajtuara 125

Fontego dei Turchi
Calle degli Albanesi,
Ramo degli Albanesi,
Campiello degli Albanesi
Calle degli Albanesi
Calle degli Albanesi
Calle delle Turchette
Scuola di San Maurizio
Toponomastica veneziana relativa all'Albania
Toponomastica attuale
Altre aree di antico insediamento e di presenze albanesi
Presenze di Albanesi-Turchi

Via Scutari
Scala 1:20.000

1. TOPONOMASTICA VENEZIANA
TOPONOMASTIKA VENECIANE

Nella toponomastica veneziana non mancano i richiami a comunità straniere insediate, nel tempo, in città: dalla Riva degli Schiavoni al Fondaco dei Tedeschi, dal Ponte dei Greci alla Calle degli Armeni; ma un dato va messo in rilevo: quello relativo agli Albanesi è il toponimo più diffuso e se ne capiranno le ragioni leggendo le pagine che seguono.

In cinque sestieri su sei è in forma esplicita registrato il richiamo all'Albania: a Santa Croce una *Calle degli Albanesi* è tra San Giacomo dell'Orio e San Stae; una *Calle degli Albanesi* è dietro la chiesa dei Frari, verso San Rocco e un'altra al di là del ponte dei Frari, verso calle dei Saoneri; a Canaregio una *Calle degli Albanesi*, un *Ramo degli Albanesi*, un *Campiello degli Albanesi* sono nella zona di San Felice, verso Fondamenta Priuli; a Castello, la stretta calle che oggi separa l'edificio delle Prigioni

Në toponomastikën veneziane nuk mungojnë emra që u drejtohen bashkësive të huaja të cilat në kohëra të ndryshme u vendosën në këtë qytet: duke filluar nga Bregu i Skiavonëve, tek Hani i Gjermanëve, nga Ura e Grekëve tek Rrugica e Armenëve; por një fakt duhet të theksohet: toponimi që haset më shpesh është toponimi që lidhet me emrin e shqiptarëve dhe duke lexuar faqet në vijim do të kuptohen arsyet.

Nga gjashtë lagje pesë prej tyre i drejtohen në mënyrë të drejtpërdrejtë Shqipërisë: në Kryqin e Shënjtë një Rrugicë e Shqiptarëve gjëndet ndërmjet Shën Xhakomo të Orios dhe Shën Stae; një Rrugicë e Shqiptarëve gjëndet mbas kishës së Fratëve, në drejtim të Shën Rokut si dhe një tjetër matan urës së Fratëve, në drejtim të Rrugicës së Sapunbërësve; në Kanarexhio një Rrugicë e Shqiptarëve, një Degë e Shqiptarëve, një Shesh i vogël i Shqiptarëve gjënden

Nuove dall'Albergo Danieli, che porta dunque da Riva degli Schiavoni a San Filippo e Giacomo, è *Calle degli Albanesi*; a San Marco *una Calle degli Albanesi* è in parrocchia di San Luca, parallela a Calle della Mandola e una *Calle degli Albanesi* è verso la Salizada del Teatro a San Beneto, sempre parallela a Calle della Mandola. Manca il toponimo specifico in oggetto nel sestiere di Dorsoduro, anche se colà presenze albanesi, nei vari secoli, sono accertate da documentazione storica. C'è comunque una *Calle delle Turchette*, a San Barnaba, non lontano da San Sebastiano (fig. 1).

Anche nella toponomastica del Lido di Venezia, tanto connotata dai richiami allo Stato da Mar della Repubblica, dalla più prossima costa dalmata alla Morea fino alla ultimissima Cipro, non manca l'Albania: c'è infatti via Scutari, la città – tra le altre albanesi – più legata alla storia di Venezia, si vedrà.

Alla lista di cui sopra, si devono aggiungere almeno due altri luoghi "albanesi": sia il palazzetto attiguo alla chiesa di San Maurizio, antica sede della *Scuola degli Albanesi*, sulla cui facciata spicca, in una scultura degli anni trenta del Cinquecento, la rocca di Scutari assediata dal Sultano in persona; sia il Fondaco dei Turchi, ora

në zonën e Shën Gëzimit, në drejtim të Themeleve Priuli; në Castello, rrugica e ngushtë që sot ndan godinën e Burgjeve të Reja nga Hotel Danieli, e cila të çon nga Bregu i Skiavonëve tek Shën Filipi dhe Xhiacomo, quhet Rrugicë e Shqiptarëve; tek Shën Marku një Rrugicë e Shqiptarëve gjëndet në famullinë e Shën Lukës, paralel me Rrugicën e Mandolës dhe një Rrugicë e Shqiptarëve është në drejtim të Kalldrëmit të Teatrit në Shën Benet, gjithmonë paralele me Rrugicën e Mandolës. Praninë e shqiptarëve ndër shekuj në Lagjen Dorsoduro, edhe pse mungon një toponim i qartë, e vërtetojnë dokumentet historike. Sidoqoftë në Shën Barnaba, jo shumë larg nga Shën Sebastiani (fig. 1) gjëndet Calle delle Turchette.

Edhe toponomastika e Gjirit të Venecies shquhet për emrat e Shtetit nga Deti[1] *të Republikës, nga brigjet më të afërta dalmate deri tek Morea për të vazhduar më tej tek ishulli i Qipros, nuk mungon Shqipëria: duke ndjekur rrugën e Shkodrës kemi qytetin – ndër qytetet e tjera shqiptare – që më shumë se ç'do qyetet tjetër shqiptar ka qënë i lidhur me historinë e Venecias, siç do të shihet më tej.*

Listës së mësipërme të emrave i duhen

[1] *Stato da Mar quheshin ishujt përreth Venecies*

Fig. 1 | Ninzioleti relativi agli Albanesi (cfr. l'elenco nel testo relativo ai vari sestieri)

sede del museo di Storia Naturale, presso San Giacomo dell'Orio, concesso ufficialmente nel 1621 quale sede ai mercanti albanesi divenuti sudditi ottomani. Vicino ad esso si apre la *Salizada del Fondaco dei Turchi*.

A esterni "albanesi" presenti nel corpo fisico di Venezia, vanno aggiunti alcuni interni, carismatici di arte: anche su di essi si darà conto più oltre, ma va segnalata fin da subito la presenza albanese nel cuore stesso della millenaria storia veneziana: il palazzo Ducale. Qui nell'imponente soffitto e lungo le pareti della Sala del Maggior Consiglio si snodano, tra dati documentari e rielaborazioni allegoriche, tra cronaca e leggenda, le grandi tappe della potenza marciana. Proprio ai fianchi del grande ovale del soffitto con l'*Apoteosi di Venezia*, due comparti, rispettivamente a destra e a sinistra, "raccontano" due vittorie sui Turchi, in postazioni chiave dei commerci veneziani: la conquista di Smirne, nel mare Egeo, diretta nel 1471 da Pietro Mocenigo e la resistenza della città di Scutari, guidata da Antonio Loredan nel 1474 (fig. 2).

Negli intenti autocelebrativi della grande storia di Venezia, esse dovevano allontanare il ricordo di cocenti scacchi: la conquista di Smirne era seguita alla perdita

shtuar, të paktën, dhe dy emra të tjerë vëndesh "shqiptare": si pallati ngjitur me kishën e Shën Mauricios, seli e vjetër e Shkollës së Shqiptarëve, mbi ballinën e së cilës të bie në sy, në një skulpturë të viteve tridhjetë të shekullit të Pesëmbëdhjetë, kështjella e Shkodrës e rrethuar nga ushtarët otomanë me Sulltanin në krye; si dhe Hani i Turqve, sot seli e muzeut të Historisë Natyrore, pranë San Giacomo dell'Orio, që në vitin 1621 do u jepej zyrtarisht tregtarëve shqiptarë që tashmë ishin bërë nënshtetësa otomanë dhe do të shërbente si seli e tyre. Afër saj fillon Salizada del Fondaco dei Turchi.

Zonave periferike "shqiptare" të pranishme në qytetin e Venecies u duhen shtuar disa pjesë të brëndshme arti hirplote: për të cilat do të flasim më tej, por po theksojmë qysh tani praninë shqiptare në zëmër të historisë mijëvjeçare veneciane: pallati Dukal. Pikërisht këtu, në tavanin madhështor dhe përgjatë mureve të Sallës së Këshillit të Lartë ndërthurren, mes të dhënave dokumentare dhe punimeve alegorike, kronikave dhe legjendave, fazat e ndritura të fuqisë së San Markos. Pikërisht anash ovales së madhe në tavanin me Apoteozën e Venecias, në dy anët, përkatësisht ajo në të majtë dhe tjetra në të djathtë, "tregojnë" për dy fitore mbi Turqit, të zhvilluara në vënde kyçe për tregtine veneciane: marrjen

Fig. 2 | Venezia, Palazzo Ducale, Sala Maggior Consiglio, soffitto: comparto relativo alla Difesa di Scutari (assedio del 1474), di Paolo Caliari il Veronese

di Negroponte (Eubea). La liberazione di Scutari precedeva di pochi anni la perdita della città a seguito di un secondo tragico assedio turco nel 1479.

Dunque l'Albania, con Scutari, è presente fin nelle pitture di Palazzo Ducale – nello specifico opera del grande Paolo Caliari, il Veronese – in emblematiche pagine mitografiche della Serenissima.

e Smirne-s, në detin Egje, të udhëhequr nga Pjetër Moçenigu në vitin 1471 dhe qëndresën e qytetit të Shkodrës, e udhëhequr nga Anton Loredani në vitin 1474 (fig. 2). Punimet artistike në tavanin e Sallës së Këshillit të Lartë donin të përkujtonin historinë madhështore të Venecies, dhe të fshinin nga kujtesa humbjet e dhimbshme që ajo kishte pësuar: marrja e Smirne-s

Eppure quella presenza, niente affatto secondaria come emerge da quanto finora detto, sembra essersi sbiadita nella memoria dei veneziani: quasi schiacciata tra le prevalenti centralità dalmata e greca; responsabile certo anche la durata temporale, relativa, della presenza veneziana in terra albanese.

A suffragarla, invece, neppure va dimenticato che, una volta perduti con Antivari e Dulcigno nel 1571 quasi tutti i propri possedimenti in Albania, Venezia continuò a usare il nome di quel Paese denominando *Albania Veneta* una ridottissima porzione di costa adriatica corrispondente, più o meno, alle Bocche di Cattaro con Budua. Nell'ambigua denominazione, si volle mantenere da parte della Serenissima il ricordo dell'Albania storica, dell'Albania propria, e di quella strategica linea di costa in cui dalle foci della Boiana, a Capo Rodoni e Durazzo, da Saseno (Valona) a Butrinto, il patriziato veneto fin dal Medioevo aveva messo le basi per le proprie fortune in Levante. Spesso si equivocò su questa denominazione, confondendo l'*Albania Veneta* con l'*Albania veneziana*.

Un Provveditore Generale veneziano in "Dalmazia e Albania" ebbe sede a Zara, a partire dal 1597, e Castelnuovo all'ingresso delle Bocche di Cattaro prese il nome

ishte shoqëruar me humbjen e Negroponte-s. Çlirimi i Shkodrës i printe, për disa vite, humbjes së qytetit si pasojë e shtetrrethimit të dytë otoman në vitin 1479.

Pra Shqipëria dhe Shkodra janë të pranishme edhe në pikturat e Pallatit Dukal– vepër e piktorit të shquar Pal Kaliari, Veronezi– në faqet emblematike mitografike të Serenisimës.

E megjithatë prania e shqiptarëve, për nga rëndësia aspak dytësore, siç del dhe nga ç'ka u tha më sipër, duket sikur është zbehur nga kujtesa e venecianëve: pothuajse e harruar nga mbivlerësimi që u është bërë dalmatëve dhe grekëve, por edhe për faktin tjetër se prania veneciane në këto anë zgjati për një periudhë kohore jo shumë të gjatë.

Nuk duhet harruar që edhe pse Venecia, në vitin 1571, me humbjen e Ulqinit dhe Tivarit humbi të gjitha zotërimet e saja në Shqipëri, ajo vazhdoi ta përdor emrin e këtij vendi duke e quajtur Shqipëria Veneta, një zonë kjo shumë e zvogëluar e bregut adriatik që i përgjigjej, pak a shumë, gjiri i Kotorrit me Buduan. Me këtë emërim jo fort të qartë, Serenisima kërkon të mbajë gjallë kujtimin e Shqipërisë historike, të Shqipërisë së saj, dhe të asaj linje bregdetare strategjike nga derdhja e Bunës tek Gjuha e Rodonit dhe Durrësi, nga ishulli i Sazanit në Butrint, tek e cila fisnikët e

ufficiale di Castelnuovo di Albania, per distinguerlo dall'omonimo villaggio tra Spalato e Traù.

È pertanto dell'*Albania veneziana* o *propria* che qui si tratterà, risarcimento a una damnatio memoriae cui non hanno – ingiustamente – giovato recenti sommovimenti etnici.

Venecias kishin hedhur, qysh në mesjetë, bazat e pasurive të tyre ne Lindje. Për këtë emërzim shpesh ka patur edhe keqkuptime, duke shkëmbyer Albania Veneta *me* Albania veneziana.

Duke filluar nga viti 1597, administrata e përgjithshme veneciane në "Dalmaci dhe Shqipëria" me seli në Zara, dhe Castelnuovo në hyrje të gjirit të Kotorrit morrën emrin zyrtar të Castelnuovo di Albania, për tu dalluar nga fshati me të njëjtin emër që gjëndej ndërmjet Splitit dhe Trau.

Në këtë punim do të trajtohet Shqipëria Veneciane, një damnatio memoriae *për të cilën nuk kanë -padrejtësisht- ndihmuar as turbullirat etnike të kohëve të fundit.*

2. NEL MEDIOEVO
NË MESJETË

Antichi portolani che rappresentano l'Adriatico, tutto punteggiato dai toponimi delle due sponde, danno l'idea, nell'immediato, di quello che per secoli la Serenissima Repubblica di Venezia volle considerare il proprio Golfo; tale peraltro riconosciuto da geografi arabi, quale Idrisi, ancora alla metà del secolo XII, che lo denominava appunto *Culfus Venetiarum* (fig. 3).

Era, quel Golfo, la prima parte di un impero che, partendo da Venezia, si allungava lungo le coste della Dalmazia e dell'Albania, comprendeva le isole dello Ionio, dell'Egeo, arrivava fino a Costantinopoli e ai più lontani mercati facenti capo al Mar Nero. L'isola di Corfù, veneziana dal 1386, costituiva la "porta" o la "chiave" di quel golfo.

Splendidi atlanti nautici manoscritti conservati nella Biblioteca Marciana e nella

Librat për portet e vjetra në brigjet e Adriatikut, të pikëzuara me toponime në të dyja anët e bregdetit, edhe sot të japin atë ide që shekuj me rrallë Venecia dëshironte ta quante detin Adriatik Gjirin e saj; duke filluar nga gjysma e dytë e shekullit të XII gjeografët arabë, Idrizi ndër ta, e quanin pikërisht Gji Venezian (fig. 3).

Ishte pra ky Gji, pjesa e parë e një perandorie e cila, duke filluar nga Venecia, zgjatej përgjatë brigjeve të Dalmacisë dhe Shqipërisë, duke përfshirë ishujt e detit Jon, detit Egje deri në Kostantinopojë si dhe tregjet më të largëta deri në Detin e Zi. Ishulli i Korfuzit, venecian qysh prej vitit 1386, ishte "Hyrja" ose si mund të thuhet ndryshe "Çelësi" i këtij Gjiri.

Dorëshkrime të mbrekullueshme hartash detare të ruajtura në Bibliotekën Marçiane dhe në Bibliotekën e Muzeut Korrer në Venecie, shpesh të pasuruara me shënime

Fig. 3 | Grazioso Benincasa, *Portolano dell'Adriatico*, 1472, Venezia, Museo Correr, Port. 5

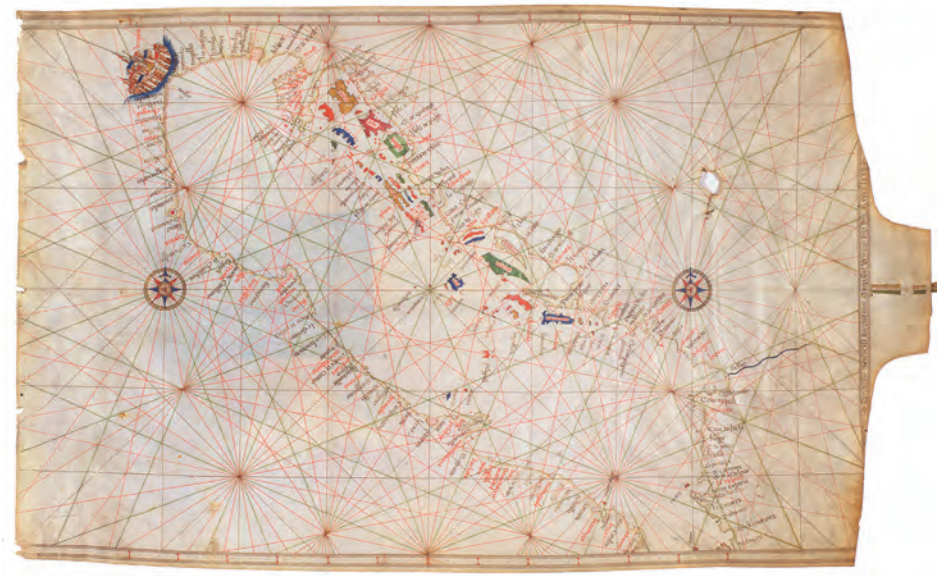

Biblioteca del Museo Correr di Venezia, spesso arricchiti di evidenze colorate relative ai fondali, ai profili di rocche, alle bandiere, nonché più tarde carte topografiche con rilievi, toponimi e cartigli, sono oggi straordinarie guide per riscoprire contiguità e relazioni tra popoli che afferivano a un comune orizzonte di mediterraneità culturale. Proprio l'antica cartografia mira a cogliere una "circolarità" di scambi e di comunicazioni, che serve a precisare un concetto di fondo: fino al secolo XIV gli spostamenti di merci e uomini rendevano per così dire naturali certe migrazioni: il

të ngjyrosura në lidhje me thellësitë detare, profilin e kështjellave, të flamujve, si dhe harta topografike të mëvonshme me rilevime toponimesh dhe cartigli janë sot udhëzues të shkëlqyeshëm për të zbuluar ç'ka kishin të përbashkët këta popuj dhe cilat ishin marrëdhëniet ndërmjet tyre, të cilët bënin pjesë në një horizont të përbashkët kulturor mesdhetar. Pikërisht kartografia e vjetër na jepë të dhëna të rëndësishme rreth marrëdhënieve dhe shkëmbimeve që ishin në atë kohë ndërmjet popujve të mesdheut, ajo shërben për të saktësuar një koncept thelbësor: deri në fund të shekullit të XIV

Fig. 4 | Anonimo, *L'Adriatico e le coste dell'Italia Meridionale*, Venezia, Museo Correr, Port. 39

mare era spazio da percorrere, da porto a porto, e affacciarsi sul mare significava entrare nel circuito di quella cultura mediterranea che era allora, prima dell'apertura agli oceani, il cuore del mondo (fig. 4). Scrisse al riguardo lo storico Braudel: "Il Mediterraneo è un insieme di vie marittime e terrestri collegate tra loro, e quindi di città che, dalle più modeste alle medie alle maggiori, si tengono tutte per mano". Anche le città dell'Albania si tenevano dunque per mano con le città della Serenissima, così come con quelle della Marca Anconitana e delle Puglie: presenze e

lëvizja e njerëzve dhe e madhrave, mund të themi, mundësonte një tip emigrimi thuajse natyror: në këtë hapësirë detare mund të lëvizje lirshëm nga njëri skaj në tjetrin, nga njëri port në tjetrin, dhe dalja në det do të thoshte të hyje në një "rreth" të kësaj kulture mesdhetare, që për atë kohë ishte, para se të krijohej mundësia e qarkullimit përmes oqeaneve, zëmra e botës. (fig. 4).

Në lidhje me këtë periudhë historiani Braudel ka shkruar: "Mesdheu është një bashkësi rrugësh detare dhe tokësore që lidhen ndërmjet tyre, si rrjedhojë edhe qytetet, duke filluar nga ato më të thjeshtat, mesa-

Fig. 5 | Giovanni Francesco Camocio, *Provincia di Albania*, 1574, Biblioteca Nazionale Marciana, Rari V. 592, f. 24

insediamenti albanesi registrate al di qua dell'Adriatico lo testimoniano lungo tutto il Medioevo (fig. 5).

La città di Durazzo fu senz'altro la prima a essere oggetto delle mire veneziane a Occidente: era il principale porto dell'Impero Bizantino, era lo sbocco della famosissima via imperiale romana Egnazia; dunque snodo di comunicazioni marittime e terrestri ed emporio di merci importantissimo tra occidente e oriente.

taret deri tek ato më të mëdhatë, mbahen dorë për dore". Edhe qytetet e Shqipërisë mbaheshin dorë për dore me qytetet e Serenisimës, si dhe me ato të Zonës së Ankonës dhe Puljes: siç dëshmojnë prania dhe ngujimet shqiptare të rregjistruara përkëtej Adriatikut gjatë gjithë Mesjetës (fig. 5).

Sigurisht që qyteti i Durrësit ishte qyteti i parë objekt i pikësynimeve veneziane në Lindje: ishte porti kryesor i Perandorisë Bizantine, ishte hyrja drejt rrugës së

Fig. 6 | [Domenico Zenoni], *Carta di Durazzo e del territorio circostante*, 1571, Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Rari V. 592, f. 26

Al porto di Durazzo, con il vicino Capo Rodoni, confluivano anche i prodotti dell'entroterra albanese destinati all'esportazione: soprattutto granaglie e legname; le saline di San Nicola di Guri presso Durazzo fornivano un ricercatissimo sale bianco (fig. 6). Già nel secolo XI, all'epoca degli scontri tra il principe normanno Roberto d'Altavilla e l'imperatore d'Oriente, era accertata nella città una fiorente colonia veneziana con sede

famshme perandorake romane Egnatia; pra udhëkryq i shkëmbimeve detare e tokësore dhe treg për madhra shumë të rëndësishme nga Lindja në Perëndim.

Në portin e Durrësit, me Gjuhën e Rodonit afër tij, arrinin nga zonat e brëndshme të Shqipërisë prodhime të ndryshme për eksportim: për më tepër ato ishin prodhime gruri dhe druri; kriporet e Shën Nikollës në Gur afër Durrësit furnizonin me kripë të bardhë, shumë e kërkuar në tregjet e huaja

presso il porto: la chiesa di Sant'Andrea, retta da un sacerdote veneziano, era punto di riferimento urbanistico e morale. La storica Anna Comnena ricorda infatti che già nel secolo XI nella popolazione di Durazzo erano confluiti in grande numero, con amalfitani, i veneziani. Molti erano in città e dintorni monasteri e chiese; tra gli altri il monastero di Maria Vergine, la chiesa di santa Croce, la chiesa di Santa Maria Rotonda, la chiesa di San Pietro dei Variagli, e nella vicina penisoletta di capo Rodoni la chiesa di San Biagio, la chiesa di San Nicola, la chiesa di Santa Prenda. Ciò a dire che fin dal Duecento erano approdate sulla costa albanese vele spinte non solo da ragioni economiche: i tanti conventi di francescani e di domenicani – la cui storia è registrata nei documenti di archivio tanto di Venezia quanto di Scutari e Tirana –, andarono a consolidare la compagine cattolica in Albania.

Presenze sicure a Durazzo saranno tra Trecento e Quattrocento quelle di varie famiglie patrizie veneziane, così dei Barbarigo, dei Bolani, dei Priuli, dei Contarini, dei Gradenigo, dei Querini.

A quel primo punto di appoggio sulla costa albanese seguirono via via altri centri, anche più all'interno, sui quali si estese la presenza veneziana: Butrinto (di fronte a

(fig. 6). Qysh në shekullin e XI, në kohën e luftërave ndërmjet princit norman Robert i Altavilës dhe perandorit të Lindjes, është provuar se në qytet ishte një koloni e zhvilluar veneciane me seli në port: kisha e Shën Andresë, drejtuar nga një prift venecian, ishte pikë drejtimi urbanistik dhe moral. Historiana Ana Komnena na kujton se qysh në shekullin e XI popullsia e Durrësit përbëhej edhe nga një numër i madh amalfitanësh dhe venecianësh. Në qytet dhe zonën përreth tij kishte shumë manastire dhe kisha; si manastiri i Shën Mërisë së Virgjër, kisha e Shën Kryqit, kisha e Shën Marisë së Rrumbullakët, kisha e Shën Pjetrit të Varialit, dhe në afërsi të gadishullit të Gjuhës së Rodonit kisha e Shën Biaxhos, kisha e Shën Nikollës, kisha e Shnapremtes. Dhe kjo për të thënë se duke filluar nga shekulli i Dymbëdhjetë në bregdetin shqiptar kishin mbërritur anije të shtyra jo vetëm nga arsyet ekonomike: konventat e shumta të françeskanëve dhe domenikanëve– historia e të cilave është e rregjistruar në dokumentat e arkivave si në Venecie ashtu dhe në Shkodër e Tiranë – bënë të mundur forcimin e shoqërive katolike në Shqipëri. Prani të sigurta në Durrës do të jenë, në shekullin e Trembëdhjetë dhe Katërmbëdhjetë, ato të familjeve fisnike veneziane si: Barbarigo, Bolani, Priuli, Contarini, Gradenigo, Querini.

Fig. 7 | [Domenico Zenoni], *Carta di Valona e del territorio circostante*, post 1574,Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Rari V. 592, f. 27

Corfù), Bastia, Parga, Spinaritza, l'isola di Saseno (di fronte a Valona), Alessio, Antivari, Scutari; e ciò, dunque, ben prima del tardo Trecento quando molti di essi diventarono vero e proprio dominio di Venezia (fig. 7).

Dal sud al nord, da Butrinto a Scutari, le varie compagnie commerciali gestite dai patrizi veneziani misero le basi di una fitta mappa di piazze di commercio; una rete di vie dell'entroterra faceva confluire le mer-

Prania veneciane në bregdetin shqiptar dalëngadalë do të shtrihet edhe në qëndra të tjera më në brendësi të vendit, përmëndim këtu: Butrintin përballë Korfuzit, Bastia, Parga, Spinaritza, ishulli i Sazanit përballë Vlorës, Lezha, Tivari, Shkodra; dhe kjo ndodh nga gjysma e dytë e shekullit të Trembëdhjetë, në të njëjtën kohë kur shumë vënde u shndërruan në zotërime të mirëfillta Veneciane (fig. 7).

Nga jugu në veri, nga Butrinti në Shkodër,

Fig. 8 | Anonimo, *Dissegno del confine stabilito al forte di Buttintrò*, [1718], Venezia, Museo Correr, Cartografia, Cart. 28/8

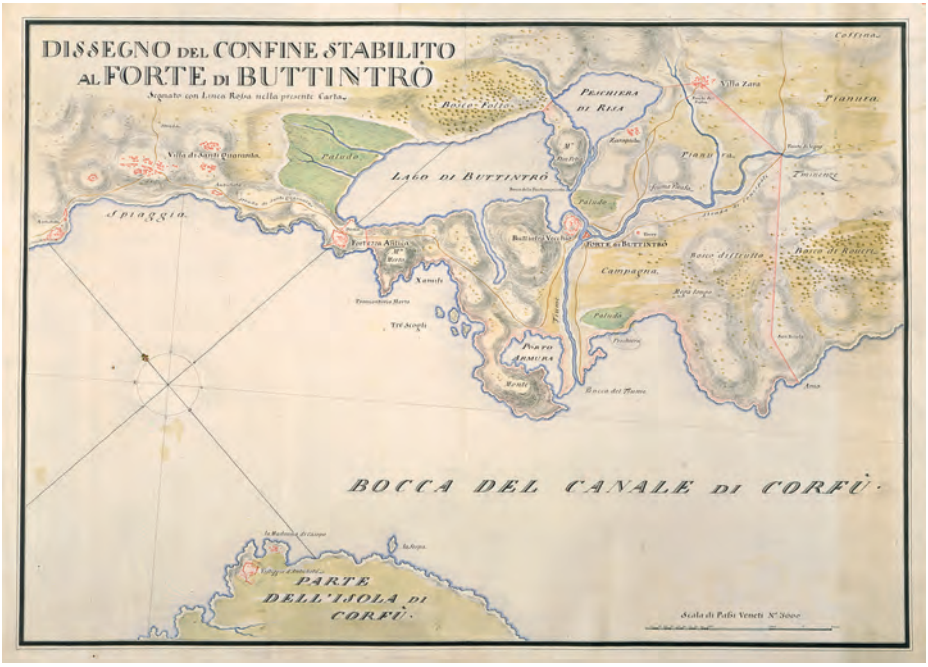

ci dal Levante alle basi sulla costa albanese e da queste venivano poi dirottate verso i porti della Dalmazia e Venezia. Le carovane terrestri si prolungavano nei convogli marittimi, le "mude"; solcavano il mare merci e uomini, prodotti e idee (fig. 8).

shoqëritë e ndryshme tregtare të drejtuara nga fisnikët venezianë hodhën bazat e një harte të ngjeshur me qëndra tregtare; një rrjet rrugësh në brendësi të vendit bënte të mundur që mallrat nga Lindja të shkonin në bazat tregtare përgjatë bregdetit shqiptar, dhe prej këtej dërgoheshin nëpër portet e Dalmacisë dhe Venecias. Karvanet tokësore me mallra shndërroheshin në karvane detare, le "mude" *çanin detin madhra dhe njerëz, prodhime dhe ide (fig. 8).*

3. GLI EVENTI DI FINE TRECENTO
NGJARJET NË FUNDSHEKULLIN E TREMBËDHJETË

Tale realtà, che si protrae nel corso del Medioevo, conosce un progressivo cambiamento a partire dal secondo Trecento, in rapporto a quell'evento storico di enormi proporzioni che fu l'espansionismo ottomano.

Famosa la grande battaglia di Kosovo polje del 1389 dove l'esercito del sultano sconfiggeva le truppe serbe e bosniache di Lazzaro, principe di Rascia: essa data l'accelerazione della conquista turca nei Balcani.

La terra albanese, proprio per la sua collocazione geografica di Paese di confine tra Oriente e Occidente, era destinata a sopportare in prima linea gli attacchi dei Turchi in marcia verso l'Europa e ciò spingeva vari principi e signori albanesi a cercare un appoggio in Venezia, nell'interesse di conservare i propri possedimenti.

Durazzo "si fa veneziana" nel 1391, Scutari nel 1396.

Një realitet i tillë që zgjati gjatë Mesjetës, do të ndryshojë duke filluar nga gjysma e shekullit tëTrembëdhjetë. Shkak do të bëhej një ngjarje historike me përmasa të jashtëzakonshme siç ishte ekspansionizmi otoman.

Mbas betejës së famshme në Fushë - Kosovë në vitin 1389, ku ushtria e sulltanit mundi trupat serbe dhe boshnjake të Llazarit, princit të Rashës: rritet numri i vëndeve të Ballkanit të pushtuara nga otomanët.

Toka shqiptare, pikërisht për pozitën e saj gjeografike si vend kufitar ndërmjet Lindjes dhe Perëndimit, ishte e paracaktuar të mbante peshën e rëndë të sulmeve të Osmanllinjve në marshimin e tyre drejt Evropës, dhe ishte pikërisht kjo gjëndje e rëndë që i detyroi prijësit shqiptarë të kërkonin mbështetjen e Venecias, sepse ata nuk donin të humbisnin zotërimet e tyre.

Durrësi "bëhet venezian" në vitin 1391, Shkodra në vitin 1396.

Fig. 9 | [Domenico Zenoni], *Carta topografica del territorio di Scutari*, post 1574, Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, rari V. 592, f. 25

A differenza di Durazzo, Scutari non era propriamente città marittima, ma tale la rendeva la sua rete fluviale; se la parte più interna del territorio godeva di fiorente agricoltura, la parte più esterna era occupata da un bacino lacustre, ricchissima riserva ittica, formato dal fiume Boiana (fig. 9).

Scutari faceva parte della via di Zenta, snodo di comunicazione strategico da Ragusa a Sofia: vi transitavano tutti i pro-

Ndryshe nga Durrësi, Shkodra nuk ishte një qytet i mirëfilltë detar, të tillë e bënte rrjeti i saj lumor; nëse pjesa në brendësi të qytetit kishte një bujqësi të pasur, pjesa më e skjashme mbulohej nga uji, një pellg, një rezervë ujore shumë e pasur me peshk, e formuar nga lumi Bunë (fig. 9).

Shkodra përfshihej në rrugën e Gentës, nyjë strategjike komunikimi nga Raguza në Sofje: aty kalonin të gjitha prodhimet që vi-

Fig. 10 | Vincenzo Coronelli, *Corso delli fiumi Drino e Boiana*, 1708 ca, Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, 285.c.19, tav. 29

dotti dell'entroterra balcanico, primi, tra gli altri, i metalli preziosi che fornivano le miniere della Serbia meridionale (fig. 10). Fin dall'alto medioevo Scutari fu un centro di mercato importantissimo per tutti i Balcani, e gli attuali confini dell'Albania, si ricordi, sono il risultato storico di varie contrazioni imposte al paese, che, oggi si dice provocatoriamente, confina con se stesso. È con la richiesta di formale protezione da

nin nga zonat e thella të Ballkanit, në rrallë të parë metalet e çmuara që nxirreshin në minierat e Sërbisë jugore (fig. 10).
Qysh nga mesi i Mesjetës Shkodra u shndërrua në një qëndër tregtare shumë të rëndësishme për Ballkanin, dhe kufijtë e sotëm të Shqipërisë, kujtojmë, janë pasojë e tkurrjeve historike që ka pësuar vëndi, që siç thuhet sot në mënyrë provokuese, kufizon me vetveten. Pikërisht me kërkesën formale për mbrojtje

parte delle due città albanesi, che nasce, per così dire, l'*Albania veneziana*. Venezia si impegnava a proteggere anche un'area più estesa, comprendente Dulcigno, Antivari e Budua, anche se queste ultime città dovevano passare sotto il suo dominio più tardi. Nelle terre di Albania si giocavano i suoi equilibri con l'impero ottomano: è questo un dato su cui si deve riflette se si vuole capire anche il valore simbolico che Venezia attribuirà sempre all'Albania, anche dopo le perdite progressive che subirà in essa.

All'atto della formale richiesta di protezione, le comunità albanesi facevano pervenire al Senato veneziano copia degli statuti con i quali esse si erano rette nel tempo, affinché i rappresentanti della Repubblica che vi dovevano essere destinati governassero nel rispetto delle leggi già esistenti, nonché delle consuetudini locali. E le istruzioni che Venezia darà ai suoi provveditori saranno di rispettare e far applicare appunto le varie forme di diritto esistenti e solo in assenza eventuale di esse applicare la normativa veneziana; sempre e comunque secondo il retto giudizio e la buona coscienza, secondo "Dio e l'onore del nostro Dominio".

Gli statuti di Durazzo e di Scutari avrebbero potuto testimoniare quella libertà che stava

nga ana e dy qyteteve shqiptare që lind e ashtuquajtura Albania veneziana. *Venecia morri përsipër të mbronte, përveç këtyre dy qyteteve, edhe një zonë akoma më të gjërë. Ajo përfshinte Ulqinin, Tivarin dhe Budën, edhe pse këto dy qytetet e fundit do të kalonin nën sundimin e saj pak më vonë.*

Dhe pikërisht në tokat shqiptare do të luhen ekuilibret e saja (veneciane) me perandorinë otomane: ky është një fakt mbi të cilin duhet të ndalemi dhe të thellohemi nëse duam të kuptojmë vlerën simbolike që Venecia do ti japë gjithmonë Shqipërisë, edhe mbas humbjeve gjithnjë në rritje që do të pësojë në këtë vënd.

Komunitetet shqiptare, në momentin që nënshkruanin kërkesën formale për mbrojtje nga otomanët, i dërgonin Senatit venecian kopje të kodikëve të tyre, me qëllim që përfaqësuesit e emëuar të Republikës të drejtonin vëndin duke respektuar ligjet ekzistuese dhe zakonet vëndase. Gjithashtu Venecia do të udhëzonte governatorët e saj që të respektojnë dhe të zbatojnë pikërisht të drejtat ekzistuese dhe vetëm në ato raste kur ato mungojnë të zbatojnë ligjet veneciane; gjithmonë dhe kudo të udhëhequr nga një gjykim i drejtë dhe një ndërgjegje e lartë, sipas "Zoti dhe nderi i Zotëruesit tonë".

Kodikët e Durrësit dhe të Shkodrës, po ti kishim sot, do të dëshmonin atë liri që po rrënjosej

affermandosi anche sulla costa albanese in un orizzonte adriatico di strutture comunali, perché gli statuti, si sa, sono preziose fonti di conoscenza del passato, conoscenza non solo giuridica, ma anche economica, sociale, urbanistica, linguistica; basta pensare, come valore di testimonianza, al *corpus statutario* delle Venezie, inteso il termine geografico nell'accezione più ampia del termine.

Fino a pochi anni fa degli statuti delle città albanesi si era perduta la traccia; i pochi capitoli rimasti relativi a Durazzo non erano sufficienti a dare il quadro della sua vita cittadina e gli statuti di Scutari si davano per totalmente perduti. Ritrovati invece nel 1995 da chi scrive nei fondi manoscritti della biblioteca del Museo Correr di Venezia in una copia esemplata a Venezia nel primo Cinquecento, in questi ultimissimi anni hanno permesso di recuperare il volto cittadino dell'Albania medioevale; hanno permesso di riscrivere quindi una storia altra da quella che era conosciuta attraverso la tradizione giuridica dei vari "Kanun", cioè attraverso quel diritto consuetudinario delle montagne che ha retto le norme della vita comunitaria albanese per secoli (fig. 11). Paese dei monti e delle aquile, l'Albania fino a ieri; oggi, grazie ai ritrovati Statuti di Scutari, Paese anche del mare e delle città.

edhe në brigjet shqiptare në horizontin e detit adriatik në strukturat komunale, sepse kodikët, dihet, janë burime të çmuara për të njohur të kaluarën, ato na njohin jo vetëm me aspektin juridik, por edhe atë ekonomik, shoqëror, urbanistik, gjuhësor; mjafton të mendojmë, si vlerë dëshmie, corpus statutario delle Venezie, *në kuptimin më të gjërë gjeografik të fjalës.*

Deri pak vite më parë nuk kishte asnjë gjurmë të kodikëve të qyteteve shqiptare; ata pak kapituj që kishin të bënin me qytetin e Durrësit nuk ishin të mjaftueshëm për të dhënë një kuadër të plotë të jetës së tij qytetare, ndërsa kodikët e Shkodrës mendohej se kishin humbur përgjithmonë. U zbuluan në vitin 1995 në mes të dorëshkrimeve në Bibliotekën e Muzeut Korer në Venecie, në një kopje model të fillimit të shekullit të Pesëmbëdhjetë, pra gjetja e tyre pak vite më parë, ka bërë të mundur që të njihet pamja qytetare e Shqipërisë mesjetare; duke bërë të mundur kështu që të shkruhet një histori krejt ndryshe nga ajo që njihej deri tani nga tradita juridike e disa "Kanuneve", d.m.th. me anën e asaj të drejte zakonore malësore e cila ka drejtuar rregullat e jetës së shqiptarëve ndër shekuj (fig. 11). Vëndi i maleve dhe i shqiponjave, deri dje Shqipëria; sot, në saj të gjetjes së Kodikëve të Shkodrës, Vënd edhe i detit edhe i qyteteve.

Ja dhe karakteristikat e tyre.

Fig. 11 | *Statuti di Scutari*, stemma acquerellato della città, Venezia, Museo Correr, Ms 295

Ecco le loro caratteristiche.

Sotto il patrono "confalonier" Santo Stefano, la vita era ritmata su di un calendario religioso, dal giorno proprio delle elezione della varie cariche, il 25 aprile san Marco, ai giorni che determinavano i lavori agricoli: da sant'Elia a a san Michele a san Sergio; a quelli di sospensione delle attività dei giudici: Natale, Epifania, Ascensione, nonché domeniche e carnevale. Tre i blocchi tematici: diritto pubblico, diritto civile, diritto penale. Si apre il testo su di una parola chiave: *Libertà* di chiunque di entra-

Në kohën e shënjtorit mbrojtës të qytetit Shën Stefanit, jeta ndiqte ritmet e një kalendari fetar, nga dita e zgjedhjes së posteve të ndryshme, 25 prilli Shën Marku, deri në ditët që përcaktonin punët bujqësore: nga Shën Elia te Shën Mikeli e Shën Serxhi; tek ato që ndalonin punën e gjykatësve: Krishtlindja, Epifania, Ringjallja, pa harruar ditët e diela dhe karnavalet. Tre ishin temat kryesare: e drejta publike, e drejta civile, e drejta penale. Teksti hapet me një fjalë kyçe: Liri kujtdo që dëshiron të jetë pjesë përbërëse e shoqërisë dhe që respekton ligjet e saja. Teksti mbyl-

Fig. 12 | *Statuti di Scutari...*, explicit

re a far parte della comunità, nel rispetto però delle sue leggi. Si chiude quel testo sulla frase *Fine degli Statuti della cristianissima città di Scutari* (fig. 12).

Cristiana era tutta nel Trecento l'Albania: il rito greco-ortodosso prevaleva nel centro-sud; il rito romano-cattolico prevaleva nel centro-nord. La lingua del testo, con le interpolazioni e le venezianizzazioni avvenute tra originale e copie, pare costituita da un dalmatico meridionale detto "labeatico" (dagli umanisti il lago di Scutari era detto *Lacus Labeaticus*).

let me shprehjen: Fund i Kodikëve të qytetit (shumë) kristian të Shkodrës *(fig. 12).*

Në shekullin e Trembëdhjetë Shqipëria ishte e gjitha kristiane: riti grek-ortodoks kishte epërsi në pjesën qëndrore-jugore të vëndit; riti roman-katolik mbizotërinte në anën qëndrore-veriore. Gjuha e teksit, me ndërshtënie dhe fjalë të venecianizuara, që i janë shtuar kopjes së saj, duket e formuar (e përbërë) nga gjuha dalmate e folur në pjesën jugore të Dalmacisë, e quajtur "labeatik" "labeatico" (humanistët quanin liqenin e Shkodrës Lacus Labeaticus*).*

La fitta regolazione di attività artigianali parla di "marangoni", di "zavateri", di "ferrari", di "maistri d'ogni arte"; di medici, di rematori, di pesatori, di doganieri, di guardiani.
Tutelata in varie forme era la donna, da aggressioni fisiche così come da ingiurie verbali; legittimata a far testamento, a partecipare ai giudizi in questioni di dote e di minori. Una distanza giuridica abissale rispetto alla totale subalternità di lei al mondo maschile fissata nei kanun!
Nessuna vendetta fisica nel mondo cittadino di Scutari: nessun "sangue", purtroppo ancor oggi presente in alcune zone dell'Albania: ogni contesa andava risolta davanti al giudice, con risarcimenti finanziari.
Questa era la civilissima vita della città di Scutari quando si legò a Venezia nel 1396: durò meno di un secolo quel legame, ma tanto bastò per renderne indelebile il ricordo. E la storia che si va qui delineando dei legami storici tra Venezia e Scutari giustifica il fatto che proprio da una biblioteca veneziana sia emerso un testo che è per l'Albania un monumento della sua storia medioevale.

Rregjistrimet e shumta të zanateve flasin për marangoza "marangoni", *"zavateri" (këpucpunues), "ferrari" (hekurpunues) mjeshtra të çdo lloj zanati* "maistri d'ogni arte"*;* mjek, remtarë, peshkatarë, kontrollorë, roje.
Ligji mbronte gruan nga sulmet fizike dhe fyerjet gojore; ligji e lejonte atë të bënte tekst trashëgimie, të merrte pjesë në gjykime për çështje paje apo të fëmijëve të vegjël. Një dallim shumë i madhë ky përsa i përket të drejtave të gruas në kodikët e Shkodrës dhe nënshtrimit të plotë të saj ndaj meshkujve, të shkruar në kanun!
Asnjë lloj dhune fizike pra në jetën qytetare të Shkodrës*: pa "gjak", ndryshe nga ç'ndodh fatkeqësisht sot në disa zona të Shqipërisë: çdo moskuptim zgjidhej para gjykatësit dhe dëmshpërblimi bëhej me lekë.*
Ky ishte pra qyteti i civilizuar i Shkodrës në kohën kur u lidh me Venecien në vitin 1396: edhe pse kjo lidhje nuk zgjati më shumë se një shekull, kaq mjaftoi që qyteti të lë një kujtim të pashlyeshëm.
Historia e lidhjeve historike ndërmjet Venecies dhe Shkodrës, që do të shtjellojmë më poshtë, justifikon faktin pse pikërisht në njërën nga bibliotekat veneciane doli në dritë ky tekst i cili është për Shqipërinë një monument i historisë së saj mesjetare.

4. NEL SECONDO QUATTROCENTO
NË GJYSMËN E DYTË TË SHEKULLIT TË KATËRMBËDHJETË

4.1 Giorgio Castriota Scanderbeg e la successiva creazione del suo mito a Venezia

La situazione in Albania diventa drammatica dopo la caduta di Costantinopoli, nel 1453, perché è appunto l'Albania a dover subire la massima pressione da parte ottomana, in quanto, si è detto, terra di passaggio.

Si scrive allora una pagina fondamentale della storia sua, di Venezia, dell'Europa.

Sale alla ribalta la figura di un mitico condottiero: Giorgio Castriota, soprannominato Scanderbeg, (Iskander bey: Alessandro il principe/condottiero) che riuscirà a fermare l'avanzata turca per quasi cinque lustri (fig. 13).

Eccezionale stratega militare e acutissima mente politica, il Castriota: a lui guardarono le potenze di occidente per accordi funzionali ai propri interessi. La sua divenne presto figura di eroe sovranazionale, desti-

4.1 Gjergj Kastrioti Skënderbeu dhe lindja e mitit të tij në Venecie

Mbas rënies së Kostantinopojës, në vitin 1453, gjëndja në Shqipëri u bë akoma më e vështirë, sepse ishte pikërisht Shqipëria ajo mbi të cilën ra pesha e zgjedhës otomane, që siç është thënë, nuk ishte veçse një vënd kalimi.

Në këtë epokë do të shkruhet një nga faqet më të ndritura jo vetëm të historisë së Shqipërisë por edhe të Venecies dhe mbarë Evropës. Ndriçon figura e një luftëtari të pashoq: Gjergj Kastriotit, i quajtur Skënderbeu, (Iskander bey: prijësi/udhëheqësi Aleksandër) i cili do të ndalojë, për 25 vjet rresht, përparimin e ushtrive otomane drejt Evropës (fig. 13).

Strateg i shkëlqyer ushtarak dhe mëndje e mprehtë politike, Kastrioti: tek ky do i kenë sytë fuqitë perëndimore kur do të bëjnë marrëveshjet e tyre të udhëhequra nga inte-

Fig. 13 | Ritratto di Giorgio Castriota Scanderbeg nella *Historia* di Marino Barlezio, Roma, [Bernardino Vitali], 1510, Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Rari 292, f. AA IV *v*

nata ad alimentare un mito nei vari paesi d'Europa; a Venezia in primis, si vedrà.
Era stato preso in ostaggio dai turchi dopo la sconfitta del padre: era circa ventenne e segnalandosi per la forza e l'abilità nel combattere entrò nell'esercito del sultano. In occasione della guerra tra ungheresi, guidati da Giovanni Hunyadi, e il sultano Murat II, nel 1443 riuscì a realizzare un piano di rientro nella sua terra, a stringere in lega i vari kapedan/signori, a costituire un esercito regolare, a fortificare punti strategici tra montagne e fiumi dell'Alba-

resat vetjake. Shumë shpejt personi i tij do të shndërrohet në një hero ndërkombëtar, bëmat heroike të të cilit do i njohë e gjithë Evropa, dhe në veçanti Venecia, siç do të shihet më poshtë.
Turqit e morrën peng mbasi thyen në luftë të jatin, ishte gati njëzetvjeçar kur dallohet për forcë dhe shkathtësi në luftë në ushtrinë e sulltanit. Në vitin 1443, kur hungarezët, të udhëhequr nga Xhovani Hynadiu, ishin në luftë me sulltan Muratin II, Gjergj Kastrioti ja doli mbanë të realizojë planin e tij për tu kthyer në tokat atërore, të bashkojë parësinë shqiptare, të krijojë një ushtri të rregullt, të forcojë pikat strategjike nëpër male dhe gjatë lumenjve të Shqipërisë, si dhe të përgatisë kundërmësymjen ndaj ushtrisë otomane. Ishte fillimi i një periudhe të gjatë luftërash, gjatë së cilës një numër i jashtëzakonshëm trupash turke iu vërsulën kufijve shqiptarë dhe gjithmone u sprapsën, u bënë legjenda shtetrrethimet rraskapitëse që u përballuan nga kullat dhe kështjellat e Shqipërisë; bëmat e kësaj periudhe do të tregohen në librin Daullet e shiut *të shkrimtarit të madh shqiptar Ismail Kadaré, në shekullin e Nëntëmbëdhjetë.*
Venecia, mbas disa mosmarrëveshjeve fillestare për tokat në afërsi të Shkodrës, në të mirë të interesave të saja ekonomike, mbështeti Skënderbeun.

nia, a preparare il contrattacco agli eserciti turchi. Iniziava un lungo periodo di lotta, in cui immani furono le forze scagliate dai turchi contro i confini albanesi e sempre respinte e divennero presto leggendari gli snervanti assedi sostenuti da roccaforti e da castelli di Albania; troveranno voce epica nel Novecento nelle affascinanti pagine de *I tamburi della pioggia* del grande narratore albanese Ismail Kadaré.

Venezia, dopo primissimi contrasti in terre prossime a Scutari, conta su Scanderbeg a difesa dei propri interessi economici.

Ci conta il re di Napoli, per mire sull'Albania, e da lui Scanderbeg riceve titoli e terre.

Ci conta il papato, che vede in lui il nuovo eroe della cristianità occidentale e nell'Albania una possibile base di partenza per utopiche crociate. Così sarà, nel 1464, quando papa Pio II raggiungerà Ancona per salpare, unirsi a Scanderbeg, condurre la crociata contro il turco. Fallirà quella crociata anche per la sua improvvisa morte, ma se ne riprenderà il progetto nei decenni a venire e nei secoli successivi, con tiepide adesioni in realtà, tutte teoriche, di vari stati europei e della stessa Venezia.

Qui il Maggior Consiglio, proprio nello stesso 1463 anno in cui Venezia dichiarava guerra ai turchi, sanciva l'alleanza con lo stratega albanese aggregando lui, il figlio e

Tek Skënderbeu ka besim edhe mbreti i Napolit, sepse i intereson Shqipëria, prej tij Skënderbeu do të marrë tituj dhe toka.

Edhe Papa ka besim, sepse sheh tek Skënderbeu heroin e ri të krishtërimit perëndimor dhe tek Shqipëria mundësinë për të nisur një kryqëzatë të re. Kështu do të ndodhë, kur në vitin 1464, papa Piu II mbërrin në Ankonë për të hipur në anije, së bashku me Skënderbeun, për të udhëhequr kryqëzatën e re kundër otomanëve. Kryqëzata do të dështojë edhe për vdekjen e papritur të papës, por ky projekt do të merret në shqyrtim edhe në vitet në vijim, edhe pse ngandonjëherë do të jetë vetëm një teori, nga shtetet e tjera Evropiane dhe nga vetë Venecia.

Pikërisht në vitin 1463, vit në të cilin Venecia i shpalli luftë turqve, Këshilli i Lartë vulosi aleancën me strategun shqiptar; Skenderbeu, djali dhe gjithë njerëzit e tij, iu bashkëngjitën fisnikëve veneciane; akti i fundit zyrtar i ndjekur nga një numër i madh dhuratash dhe kontributesh në dukate, për të përballuar shpenzimet e luftës që Skënderbeu po bënte.

Epopeja e heroit shqiptar do të ndërprihet në vitin 1468; dhe nuk do të ketë asnjë tjetër aq të zotin sa ai.

Marshimi i trupave otomane drejt Europës filloi përsëri.

Për njëzet e pesë vite me rrallë, thuhej,

i suoi legittimi discendenti alla nobiltà veneziana; ultimo atto ufficiale preceduto da una lunga sequela di doni e di contributi in ducati, a sostegno delle spese di guerra di Scanderbeg.

L'epopea dell'eroe albanese bruscamente si interrompeva nel 1468, con la sua morte; non ci fu alcun continuatore della sua statura.

La marcia delle forze ottomane verso l'Europa riprendeva.

Per quasi cinque lustri, si diceva, Scanderbeg aveva fatto dell'Albania il baluardo di difesa dell'occidente: ancora con lui vivo nasceva il suo mito. Favolosi i suoi bottini di guerra, di cui mandava doni ai vari sovrani di Europa: come nell'autunno del 1465, quando, favoleggiarono i cronisti contemporanei, "spedì" addirittura cavalli alati!

Nasceva una mitografia di Scanderbeg; nasceva, parallela e ad essa intrecciata, la storiografia su Scanderbeg; a Venezia, come a Roma, come in tutta Europa, con contributi e costruzioni di ottiche politiche differenti.

A Venezia si affollano, in cronache e annali, le compilazioni del patriziato su quanto avvenuto nel corso del Quattrocento in Albania. E a Venezia scrivono nei primi anni del Cinquecento due biografi albanesi, en-

Skënderbeu e kishte bërë Shqipërinë flamur mbrojtjës të perëndimit; me Skënderbeun gjallë lindi miti i tij. Përrallore ishin plaçkat e luftës, pjesë prej të cilave u dërgonte dhuratë mbretërve të ndryshëm të Evropës: si në vjeshtën e vitit 1465, ku, sipas kronistëve të kohës, "dërgoi" kuaj me krahë.

Lindi mitografia për Skënderbeun; lindi, paralel me të dhe me të e ndërthurrur, historigrafia për Skënderbeun; në Venecie, në Romë, anembanë Evropës, me ndihmën dhe krijimin e optikave politike të ndryshme.

Në Venecie, kronikat dhe analet, të përpiluara nga fisnikët venecian janë plot e përplot me ngjarjet e zhvilluara në periudhën e shekullit të Katërmbëdhjetë në Shqipëri. Më vonë, në shekullin e Pesëmbëdhjetë, dy biografë shqiptarë do të shkruajnë për këto ngjarje, priftërinj të dy, Marin Barleti nga Shkodra dhe Dhimitër Franku nga Drishti, afër Shkodrës. Biografia e Skënderbeut, shkruar nga Barleti, u bë shpejt një best seller evropian: libri u shpërnda në gjuhën latine si dhe në gjuhët e tjera evropiane.

Nga fundi i shekullit të Pesëmbëdhjetë, deri të nesërmen e betejës së Lepantos, fazat e reja të agresionit otoman kundër Perëndimit zgjuan në Evropë interesin për luftërat e bëra në të kaluarën në mbrojtje të krishtërimit.

U shtuan atëherë botimet e biografive të shkruara për Skënderbeun, si në Vene-

trambi sacerdoti: Marino Barlezio, di Scutari e Demetrio Franco, di Drivasto presso Scutari. La biografia di Scanderbeg scritta dal Barlezio divenne presto un best seller europeo: diffusa sia nell'originale lingua latina sia nelle più diverse versioni delle lingue volgari europee.

Dal tardo Cinquecento, all'indomani di Lepanto, le nuove fasi di aggressioni dei turchi contro l'Occidente rilanciano in tutta Europa l'interesse per antiche tappe di lotta della cristianità.

Si moltiplicano allora le ristampe delle biografie scanderbeghiane, a Venezia come a Lisbona, come a Parigi a Basilea a Francoforte; nelle varie Gallerie di uomini illustri e valorosi di tutti i tempi rientra di diritto Giorgio Castriota Scanderbeg. A Roma nel 1606 si stampa un poema: *La Scanderbeide* di Margherita Sarrocchi.

Il Seicento si apriva su inquietanti prospettive di guerra: i Turchi attaccavano l'Ungheria asburgica con la Croazia. In aiuto al fronte ungherese partivano truppe anche da Napoli, dalla Savoia, da Firenze, da Genova.

Nel 1601 il papa rilancia il progetto di una lega "santa", premendo diplomaticamente, su Venezia, Francia, Spagna. Inutilmente, però, specie per quanto riguardava Venezia, che certo aveva sempre "sul collo il fiacie ashtu dhe në Lizbonë, Paris, Bazilea e Frankfurt; në Galeri të ndryshme ku më parë ekspozoheshin figura burrash te ndritur dhe të rëndësishëm, nga të gjitha kohërat, tani ekspozohet, me të drejtë, Gjergj Kastrioti, Skënderbeu. Në Romë në vitin 1606 shtypet poema: *Skënderbeu* e Margarita Sarrokit.

E ardhmja e shekullit të gjashtëmbëdhjetë parashikohej plot me luftëra: Otomanët sulmonin Hungarinë azburgjike dhe Kroacinë. Në ndihmë të trupave hungareze shkonin trupat nga Napoli, Savoja, Firencja, Gjenova.

Në vitin 1601 papa paraqiti projektin e një lidhjeje "të shënjtë", duke shtyrë diplomatikisht Francën dhe Spanjën ndaj Venecies. Përsa i përket Venecies, ky projekt kishte pak rëndësi, sepse ajo kishte gjithmonë "frymën e armatës turke në grykë", dhe për të siguruar tregjet e saja ishte e interesuar që të nënshkruante paqen.

Nga tokat shqiptare arrinin lajme për marrëveshje të fshehta dhe përgatitje për kryengritje kundër turqve.

Po në vitin 1601 mbërrinë në Venecie një delegacion shqiptar, për të cilin na tregon Xhovani Sagredi: na ishin mbledhur në një qytet shumë të vogël të Shqipërisë, në buzë të detit… në kishën përkushtuar Shën Aleksandrit… Pleqësia kryesore e "Shtetit të Armatosur për Luftë"; njëqint mijë burra *[numër ky sigurisht i mbivlerësuar]*

to dell'armata turca", ma che per tutelare gli interessi dei suoi commerci era altrettanto sempre interessata alla pace.

Dalle terre albanesi arrivano notizie di congiure e preparativi di sollevazioni contro i turchi.

A Venezia nel 1601 giungeva una delegazione albanese, di cui racconta Giovanni Sagredo: si erano radunati *in una picciola città in Albania prossima al mare… nella chiesa dedicata a S. Alessandro… i principali Vecchioni di quell'Armigera Nazione"; centomila uomini* [un conto certo sovradimensionato] di rito cattolico romano erano pronti a dar vita a una insurrezione contro i Turchi; si sarebbero messi a disposizione della Repubblica di Venezia, disposti a rinnovare *le antiche famose vittorie dell'invitto Scanderbeg*;*… all'apparire dello Stendardo di San Marco sarebbero a gara accorsi a rassegnarsi per sacrificare e le vite e il sangue a riscatto della libertà.* Alle generose profferte era guardinga Venezia, che soppesava la proposta di un grande attacco congiunto veneto-albanese con molte riserve sulla capacità guerriera di popolazioni da troppo tempo asservite. Ma conta sottolineare che ancora centocinquant'anni dalla sua scomparsa il nome di Scanderbeg si riproponeva al Senato veneziano, a garanzia di una eredità ancora da esibire.

të ritit katolik roman ishin gati për kryengritje kundër Turqve; do të viheshin në gatishmëri të Republikës së Venecies, të gatshëm për të ripërtërirë fitoret e vjetra të famshme të Skënderbeut fitimtar;… sapo të shpalosej Flamuri i Shën Markos ata do ti nënshtroheshin fatit të luftës, të gatshëm për të sakrifikuar edhe jetën edhe gjakun në emër të lirisë. *Venecia ishte pra mbikqyrëse e këtyre propozimeve të mëdha, ajo po vlerësonte mundësinë e një sulmi të përbashkët veneto-shqiptar edhe pse me shumë rezerva ndaj mundësive luftarake të këtyre popujve, të cilët prej kohësh ishin të robëruar nga zgjedha turke. Por ja vlen të nënvizojmë që edhe pse kanë kaluat pothuajse njëqint e pesëdhjetë vjet nga vdekja e Skënderbeut emri i tij vazhdon të propozohet në Senatin Venecian, si garanzi e një trashëgimie ende për tu treguar.*

Duke llogaritur drejtë qëllimet dhe vendimet e marra nga Shteti Venecian, ja vlen të përmëndet se me sa përzemërsi delegazioni shqiptar u shpreh ndaj tij.

Edhe pse aktualisht kemi të bëjmë me dy situata historike krejt të ndryshme njëra nga tjetra, edhe pse qëllimi përfundimtar ishte krejt ndryshe, sa shumë ngjashmëri ka përbetimi i Perastos me "keqardhjejen" shqiptare, ajo katolike më saktë, për luanin e Shën Markos.

E conta sottolineare l'affezione allo Stato Veneto espressa da quella delegazione, pur volendo fare la dovuta tara a numeri e proponimenti.

Al persino abusato ricordo del giuramento di Perasto, bene si può accostare, si crede, sia pure in contesti tanto diversi e con la consapevolezza di utilitaristiche finalità, un comunque misconosciuto "rimpianto" albanese, albanese cattolico per la precisione, per il leone di San Marco.

A Venezia in quello stesso 1601 iniziavano i lavori di costruzione di un nuovo Bucintoro. Il doge Marino Grimani non ne vedrà il varo; morirà nel dicembre del 1605 e nella festa dell'Ascensione del 1606 sarà il nuovo doge Leonardo Donà a celebrare lo sposalizio di Venezia e il Mare sul Bucintoro nuovo di zecca.

Ebbene nella zona di prua, tra la statua della Giustizia, simbolo di Venezia, e l'interno del secondo ordine dell'imbarcazione, dove trovavano posto il doge e i rappresentanti del vertice politico della repubblica, nonché gli eventuali ospiti, fu progettata, e poi posta, una statua di grandi dimensioni, chiamata correntemente "il Gigante", rivestita di piastre d'argento, in posizione di attacco, con scimitarra da un lato e una lunga asta/alabarda dall'altro. Quel "Gigante" era Giorgio Castriota

Në Venecie po në vitin 1601 filluan punimet për ndërtimin e një Buçintori të ri. Doxhe *Marin Grimani s'do arrijë ta shohë të përfunduar; ai do të ndërrojë jetë në dhjetor të vitit 1605 dhe në festën e Ringjalljes së vitit 1606 do të jetë doxh-ja i ri Leonard Donà ai i cili do të kremtojë "martesën" mes Venecies dhe Detit Adriatik me Buçintorin e Ri.*

Në zonën e bashit, ndërmjet statujës së Drejtësisë, simbol i Venecies, dhe rreshtit të dytë në brëndësi, pikërisht aty ku ulej jo vetëm Doxhe dhe përfaqësuesit e lartë politikë të Republikës, por edhe miqtë e ftuar, u projektua dhe u vendos, një statujë me përmasa të mëdha, shpesh e quajtur "Gjiganti", e mbuluar me fletë argjëndi, në pozicion sulmi, me kordhën në njërën anë dhe shtizën e gjatë nga ana tjetër. "Gjiganti" ishte Gjergj Kastrioti Skënderbeu, dhe vendvendosja e saj kishte këtë domethënia: të mbronte krahët e Venecies, Drejtësia vet, mbrojtëse e Paqes, me vështrim nga deti për të mbrojtur atë hapësirë simbolike ku shtrihej ndikimi i saj. Përmasat e saja bënin që ajo të binte menjëherë në sy në atë pasuri stolirash të shumta që zbukuronin anijen. (fig. 14, 14a, 14b).

Pra Skënderbeu në Buçintoron e Venecies! Deri dje nuk dihej asgjë ose nuk merrej drejt në konsideratë prania e tij.!

Edhe pse për më shumë se një shekull, kjo ishte jetëgjatësia e një anijeje, faktikisht deri

Fig. 14 | *Il ritorno del Bucintoro*, stampa del 1619, Venezia, Museo Correr, Stampe Pal. Ducale n. 0352

Scanderbeg e la sua collocazione recitava la funzione allusiva assegnatali: proteggeva alle spalle Venezia la Giusta, tutrice di Pace, proiettata sul mare e tutelava lo spazio simbolico del suo potere. Le sue dimensioni la facevano elemento di spicco nell'insieme iconografico del naviglio, non certo solo elemento di contorno, entro il sovrabbondare di fregi che ornavano l'imbarcazione (figg. 14, 14a, 14b).

Scanderbeg dunque sul mitico Bucintoro

në vitin 1720, kjo statujë qëndroi në zonën e bashit së bashku me atë femërore të Venecies; shumë personalitete të huaja e panë, ambasadorë dhe princër; inçizues dhe piktorë i përkushtuan punimet e tyre.

Shtrohet pyetja, përse u zgjodh pikërisht kjo figurë? Nga sa është thënë më sipër mund të kuptohet qartë: të vendosje në anijen e doxhes statujën e atij i cili në botimet e kohës, për më tepër mbas betejes së Lepantos, ishte cilësuar si "Flagello dei Turchi" *nuk*

Fig. 14a | *Il ritorno del Bucintoro*, particolare

Fig. 14b | Vincenzo Coronelli, *Navi, vascelli*, 1697: *Il Bucintoro del 1606*. Incisione di L. Lamberti, A. Della Via, particolare

di Venezia! Se ne trascurò e addirittura ignorò la presenza fino a ieri!

Eppure per più di un secolo, tempo più o meno usuale di vita di ogni bucintoro, fino al 1720 nella fattispecie, quella statua troneggiò nella zona di prua con quella femminea di Venezia; la videro i tanti ospiti stranieri, ambasciatori e principi; la rappresentarono gli incisori e i pittori.

Perché una tale scelta? Già la si è potuta intuire, da quanto detto: collocare sul

ishte tjetër veçse një veprim politik shumë i zgjuar. Venezia mbronte sigurinë e detit "të saj", paqësisht, por, nëse do të duhej, edhe me armë; luftëtari i shquar kundër turqve, Skenderbeu, u kishte dalë zot turqve dhe si fitimtar i shkëlqyer mbi ta, ishte garanci për çdo lloj plani veprues në të ardhmen. Kuptohet mirë se kjo ishte një zgjedhje vetëfestuese, dhe në kundërshtim me të kaluarën historike të politikës reale mes Venecies dhe Skenderbeut; por të vendosje "Atleta

Fig. 15 | Giuseppe Heintz il Giovane, *Pianta di Venezia*, Venezia, Museo Correr

naviglio dogale una statua di colui che la pubblicistica corrente, specie quella post Lepanto, era andata esaltando come il "Flagello dei Turchi" era una abilissima mossa politica. Venezia tutelava sempre la sicurezza del "suo" mare, perseguendo innanzi tutto la pace, ma, se necessario, ricorrendo alle armi; il grande combattente contro i Turchi, Scanderbeg, assicurava il secondo assunto e in quanto vincitore per eccellenza su di essi fungeva da garante sulla riuscita di qualunque azione futura. Era, lo si capisce, una scelta autocelebrativa, anche in contra-

di Cristo" në Buçintoro, në atë kohë, do të thoshte një përkushtim, edhe pse vetëm në teori, me papën dhe frontin katolik; donte të bindte fuqitë evropiane, Perandorinë dhe Azburgët, para së gjithash: se deti Adriatik kishte qënë dhe vazhdonte të ishte akoma "Gji" venecian. Largpamësia e hollë në përdorimin simbolik të statujës së Skënderbeut i drejtohej më shumë Evropës se sa Portës së Lartë, ku çështjet kulturore të simboleve dhe figurave, i ishin thuajse të huaja. Zgjedhja e këtij simboli kishte dhe një kuptim funksional për politikën e brëndshme propagandues-se të Republikës Veneciane, sepse për çdo

Fig. 15a | Giuseppe Heintz il Giovane, *Pianta di Venezia*, particolare: il Bucintoro, Venezia, Museo Correr

sto con gli effettivi trascorsi storici della politica tra Venezia e Scanderbeg; ma in quel momento porre l'"Atleta di Cristo" sul nuovo Bucintoro era anche impegno, tutto teorico, con il papa e il fronte cattolico; era deterrente memento per le potenze europee, l'Impero e gli Asburgo, in primis: l'Adriatico continuava a essere "Golfo" veneziano. Il sottile avvedimento di giocare sul simbolico di una statua era dunque diretto alla vecchia Europa più che alla Porta, cui erano totalmente estranee oziose questioni culturali di simboli e immagini di arte. La scelta era logicamente anche funzionale alla politica interna propagandistica della repubblica, perché per ogni veneziano, per ogni suddito, il Turco restava comunque il Nemico di sempre, il tradizionale ostacolo alle mire sul Levante (figg. 15 e 15a). Il Gigante Scanderbeg ebbe dunque una parte di rilievo nella volontà di autorappresentazione mitografica di Venezia. Condivise la durata di vita di quel grande Teatro della Memoria che fu il Bucintoro, sino al 1720. Nel 1718, proprio mentre la pace di Passarowitz sanciva di fatto la fine dello Stato da Mar di Venezia, Antonio Vivaldi, che certo tante volte ebbe a vedere anche dalle finestre della sua abitazione prossima all'ospedale della Pietà, il Bucin-

venecian, për çdo shtetas, Turku mbetej Armiku i përhershëm, pengesa për të realizuar synimet e saja në Lindje (fig. 15 e 15a).
Gjiganti i Skënderbeut luajti një rol të rëndësishëm përsa i përket dëshirës vetëparaqitëse mitografike të Venecies. Deri në vitin 1720 ishte pjesë e jetës së atij Teatri të Madh të Kujtesës të quajtur Buçintoro. Në vitin 1718, ndërkohë që paqja e Passarowitz vuloste fundin e "Stato da Mar" të Venecies, Anton Vivaldi, i cili shpesh pati mundësinë të shikonte Buçintoron nga dritaret e banesës së tij në afërsi të Spitalit "Mëshira", në Pellgun e Shën Markos, kompozoi dramën muzikore Scanderbeg*, sipas Anton Salvit. Drama u shfaq për herë të parë në teatrin* Pergola *të Firences më 22 qershor. Siguri-*

toro in Bacino San Marco, componeva il dramma per musica *Scanderbeg*, su libretto di Antonio Salvi, che si rappresentava in prima assoluta al teatro la Pergola di Firenze il 22 giugno. Certo non era più la celebrazione del mitico Molosso; prevalevano, a risposta del gusto dell'epoca, componenti sentimentali delle varie coppie, quale quella di Scanderbeg e della moglie Donika; ma era pur sempre una testimonianza, tramite il celebre prete rosso, di quanto Venezia avesse conservato la memoria dell'Albanese.

Specularmente era l'Albania "a restituire" a Venezia quel fondo vivaldiano oggi conservato presso la Biblioteca Nazionale di Torino: Giacomo Durazzo, discendente da famiglia nobile albanese trasferita a Genova, sarà a Venezia a metà Settecento quale ambasciatore imperiale: musicologo, direttore generale dei teatri viennesi, grande "coltivatore di belle arti", grande collezionista; anche grazie a lui si è salvato dalla dispersione il patrimonio del musicista veneziano. Venezia e Albania: ancora nel Settecento trame non più di politica, ma di civiltà artistica le tengono legate.

E nel secolo successivo, è bene ricordarlo, in tempi di lotta per l'indipendenza contro gli Austriaci, nel Lombardo-Veneto del 1848, Antonio Zoncada andava scrivendo

sht që nuk festohej më miti i Molosit; mbizotëronin, si përgjigje edhe ndaj shijes artistike të kohës, pjesë të ndjenjave mes çifteve të ndryshme, si ajo e Skënderbeut dhe gruas së tij Donika; por ajo vazhdonte të ishte një dëshmi, e mëshiruar në figurën e famshme të priftit të kuq, se si Venecia mbante akoma gjallë kujtimin e Shqiptarit.

Po me të njëjtën shpirtmadhësi po ia shpërblente Shqipëria duke i "kthyer" Venecies atë fond vivaldian të rruajtur sot në Bibliotekën Nazionale në Torino: Xhakomo Durrësi, pasardhës i një familjeje fisnike shqiptare të vajtur në Gjenova, do të jetë në Venecie, aty nga mesi i shekullit të shtatëmbëdhjetë Ambasador Perandorak: musikolog, drejtor i përgjithshëm i teatrove në Vjenë, kultivues i madh i arteve të bukura, koleksionist i shquar; në saj të tij pasuria muzikore e muzikantit venecian shpëtoi nga humbja. Ishte pra Shqipëria ajo që po i "kthente" Venecies këtë pasuri vivaldiane. Venecia dhe Shqipëria: intriga artistike dhe jo më politike i lidhnin sërisht në shekullin e shtatëmbëdhjetë.

Dhe në shekullin e ardhshëm, është mirë të kujtohet, në kohën kur luftohej për të fituar pavarësinë nga Austriakët, në krahinën e Lombardisë dhe Venetos, në vitin 1848, Anton Xonkada shkruajti një vepër që mundi ta botojë vetëm disa dhjetëvjeçarë më vonë:

un'opera che potrà pubblicare solo qualche decennio dopo: *Scanderbeg. Storia albanese del secolo XV*. Nella prefazione scriveva: *il soggetto era preso fuori d'italia per confondere il cerbero della censura austriaca; che in realtà, nei Turchi oppressori si volevano ritrarre i tedeschi che tenevano schiava l'italia; e dove era scritto Albanesi si doveva leggere italiani, e così via; …Scanderbeg stesso adombrava infine quel qualunque o principe o capitano che avrebbe iniziata, diretta, condotta a compimento la riscossa italiana*.

Le allusioni della Venezia del primo Seicento a un "duce" che, nuovo Scanderbeg, avrebbe potuto riaffermare la continuità di dominio sul suo "golfo" Adriatico, visualizzate sul Bucintoro, si rinnovano a distanza di due secoli nelle accensioni patriottiche della prima guerra di indipendenza: un "principe", un "capitano", nuovo Scanderbeg, avrebbe dovuto diventare l'artefice del processo di unificazione italiana.

E quando, nel Novecento, la questione adriatica si farà drammaticamente viva, Gabriele D'Annunzio procurerà per la sua biblioteca, guarda caso, una copia della *Vita di Scanderbeg* di Marino Barlezio.

Altra storia, d'accordo, per Venezia, quella successiva al fatidico maggio 1797, ma

Skënderbeu. Një histori shqiptare e shekullit të XV. *Në hyrje shkruhej:* subjekti është marrë nga një vënd tjetër, jashtë Italie, për ti shpëtuar çensurës austriake, ku, tek turqit shtypësa donim të paraqisnim gjermanët të cilët mbanin në skllavëri Italinë; dhe atje ku ishte shkruar Shqiptarë duhej të lexohej Italianë, etj.,….Skënderbeu vetë mëshironte, së fundmi, atë figurë, princ o kapiten, i cili do të fillonte, drejtonte, o do të realizonte lëvizjen italiane.

Hamendësitë e Venecies në fillim të shekullit të shtatëmbëdhjetë për një "prijës", për një Skënderbe të ri, do të ripohonte faktin se ajo vazhdonte të zotëronte akoma në "Gjirin" e saj Adriatik, të dukshme mbi Buçintoro, ripërtërihen mbas dy shekujve në thirrjet patriotike gjatë luftës së parë për pavarësi: një "prijës", një "kapiten", një Skënderbe i ri, duhet të bëhej nismëtar i proçesit të bashkimit italian.

Dhe kur, në shekullin e nëntëmbëdhjetë, gjëndja në Adriatik do të jetë shumë e vështirë, Gabriele D'Annunzio do të gjejë për bibliotekën e tij, jo rastësisht, një kopje të Vita di Scanderbeg *të Marin Barletit.*

Histori tjetër, sigurisht, për Venecien, ajo mbas majit fatal të vitit 1797, por kishte qënë ajo vetë që kishte krijuar dhe rruajtur mitin e heroit shqiptar, përsa kishte ndodhur, ndër shekuj, në gjirin e saj.

era stata proprio Venezia a creare e conservare il mito dell'eroe albanese, entro il perimetro di quanto avvenuto, nei secoli, nel suo Golfo.

4.2 Gli assedi di Scutari

Il mito di Scanderbeg fin qui abbozzato trova più ampio chiarimento ritornando ora a trattare gli avvenimenti accaduti in Albania alla sua morte e andando a conoscere la nascita di un altro mito, quello legato a Scutari.

Scanderbeg moriva, si è detto, nel 1468; per il fronte albanese, in cui era coinvolta Venezia, era l'inizio di una progressiva parabola discendente.

Mentre al sud due anni dopo cadeva Negroponte, nonostante l'ostinata difesa di Paolo Erizzo, che finiva segato in due, i Turchi conquistata Kruja, roccaforte e luogo simbolico della potenza di Scanderbeg, risalgono verso il nord del paese, giungendo all'attacco della città chiave Scutari, con la vicina Drivasto, che era diventata veneziana, lo si è visto, nel 1396.

L'assedio deciso dal sultano alla città si mostrò fin da subito di proporzioni enormi, perché imponente era la consistenza numerica dell'esercito turco; il numero fu certo enfatizzato dai racconti cronachistici, indicato in centinaia di migliaia di uo-

4.2 Rrethimet e shkodrës

Miti i Skënderbeut, i trajtuar deri këtu do të sqarohet më mirë nëse kthehemi dhe trajtojmë ngjarjet që ndodhën në Shqipëri mbas vdekjes së tij dhe të njohim një mit tjetër që lidhet me qytetin e Shkodrës

Siç thamë më lart Skënderbeu vdiq në vitin 1468; për frontin shqiptar, ku ishte përzier edhe Venecia, kjo ishte fillimi i një rënie të vazhdueshme.

Megjithë përpjekjet këmbëngulëse të Pal Ericit për të mbrojtur qytetin e Negropontit, në jug të Shqipërisë, të cilit ia prenë trupin në dy pjesë, vetëm dy vjet më pas Turqit morrën Krujën, kështjellë dhe vënd simbol i fuqisë së Skënderbeut, ata drejtohen drejt veriut të vëndit, fillojnë sulmet ndaj qytetit kyç të Shkodrës dhe Drishtit aty afër, e cila ishte bërë veneciane, siç e pamë, në vitin 1396.

Shtetrrethimi i qytetit, i vendosur me urdhër të sulltanit, u duk qysh në fillim me përmasa të mëdha, për numrin e lartë të ushtrisë turke; numër i fryrë nga kronistët, që e rriste numrin e tyre në qindra mijëra njerëz, sidoqoftë bëhet fjalë për gati tetëdhjetë mijë sulmues, përballë disa dhjetëra mijëra forzave brënda në qytet. (fig. 16).

Venecia dhe Shkodra drejtoheshin nga Anton Loredani vetë dhe ky rol shërbeu si material për vetlavdërimet e mëvonshme mitografike të Venecies; po, sepse komandanti

Fig. 16 | Venezia, *Scuola degli Albanesi* a San Maurizio, facciata: Scutari assediata dagli Ottomani

mini, ma comunque difformi erano le forze: circa ottantamila gli attaccanti, poche migliaia le forze interne alla città (fig. 16). Veneziani e Scutarini erano diretti da Antonio Loredan e quella direzione fornì ampio materiale alla successiva autoesaltazione mitografica di Venezia; sì, perché il comandante veneziano riuscì a condurre una resistenza davvero spettacolare, anche

venecian bëri një rezistencë vërtet të rrallë, përballë humbjeve të shumta dhe sidomos mungesës së ushqimeve. Lagjendare u bënë si shtetrrethimi i qytetit dhe aftësia e Loredanit, historianët e shekullit të Tetëmbëdhjetë do të jepen me dëshirë pas këtyre ngjarjeve: për të gjithë, vlen ajo e Çezar Cantù që tregon se si Loredani doli para popullit, në dorë mbante Flamurin e Shën Markut dhe,

Fig. 17 | Antonio Lanzani, (dis. Dusi), *La difesa di Scutari*, stampa del sec. XIX, Venezia, Museo Correr

di contro alle numerose perdite e soprattutto al venir meno dei viveri. Entrarono nella leggenda quell'assedio e la bravura del Loredan e ancora gli storiografi dell'Ottocento indulgeranno volentieri sulle vicende: per tutti, valga Cesare Cantù che racconta come si sia presentato al popolo con lo Stendardo di San Marco, il Loredan, e ai soldati assediati e senza più cibo abbia gridato, "snudando il petto, Ecco le

para ushtarëve të rrethuar nga turqit dhe pa ushqime, bërtiti me të madhe, "me gjoksin e zbuluar, Ja mishi i trupit tim, mbushni stomakun por mos u jepni, duroni akoma". Lëmë mënjanë anekdotat aq të dashura nga humori popullor, shtetrrethimi i Shkodrës në vitin 1474 ishte me të vërtetë një vepër e jashtëzakonshme: një grusht njerëzish i bënë ballë sulmeve të vazhdueshme të turqve. Kronikat e kohës tregojnë se në kishën e Shën

Fig. 18 | Venezia, Chiesa dei Ss. Giovanni e Paolo, monumento a Pietro Mocenigo: sull'urna, a sinistra, immagine relativa a Scutari

mie carni; saziatevene, ma continuate a resistere". Al di là della specifica aneddotica cara agli umori popolari, l'assedio sostenuto da Scutari nel 1474 fu davvero impresa eccezionale: un pugno di uomini resistette a un fiume di attaccanti. Raccontano le cronache che nella chiesa di San Marco sventolavano le insegne delle due città, Venezia e Scutari: il leone marciano e l'aquila d'oro bicipite (fig. 17).

Ma quel miracolo non si ripetè quattro anni dopo, nonostante fosse pari l'eroismo degli assediati. Lo descrisse fin nei particolari un testimone oculare: quel Marino Barlezio, già incontrato come autore della *Vita di Scanderbeg*. Dirigeva le azioni Antonio da Lezze: statura ben diversa la sua rispetto a quella di Loredan, ambigua la sua condotta, che gli costerà successivamente il bando da Venezia; ma, per questa, era anche cambiato lo scenario politico ed erano stati minati pericolosamente, dai tanti anni di guerra, i suoi interessi commerciali.

Scutari continuava a resistere, ma Venezia voleva concludere la pace e gli accordi col Turco vennero stipulati all'inizio del 1479 (fig. 18).

Tanto fu celebrato e mitizzato a Venezia il primo assedio, tanto calò da parte veneziana il silenzio sul secondo. Ma sarà la voce albanese di Barlezio a trasporlo nella

Markut valëviteshin simbolet e të dy qyteteve, Venecies dhe Shkodrës: Luani marçian dhe shqiponja e artë dykrerëshe (fig. 17).

Një mbrekulli e tillë, edhe pse heroizmi i të ngujuarve ishte si katër vjet më parë, su përsërit më. E përshkroi gjer në hollësitë më të imta një dëshmimtar i drejtpërdrejtë,: Marin Barleti, që tashmë e njohim si autor i Jeta e Skënderbeut. *Veprimet i drejtonte Antonio da Lezze: figurë krejt ndryshe kjo*

leggenda e propagandarlo in tutta Europa, attraverso le tante ristampe che conoscerà la sua opera *De Obsidione Scodrensi*, stampata a Venezia nel 1504.

La perdita di Scutari è spartiacque nella storia dello Stato da Mar di Venezia, perché segnale di una inversione di percorsi che nel giro di un secolo sottrarranno l'Albania come area di proiezione della grandezza veneziana.

Venezia cede Scutari, dunque, ma non dimentica i patti di alleanza che aveva stretto con essa, così come con le varie comunità albanesi. E scrive al proposito una pagina di eccezione nella storia del tempo, secondo una linea che terrà ferma anche in seguito, di fronte all'esodo dall'altra costa: così sarà alla perdita di Durazzo nel 1501, di Malvasia nel 1540, di Antivari nel 1571.

Il Senato decreta che quanti albanesi volessero rimanere nella loro terra e diventare sudditi degli ottomani sarebbero stati rispettati come amici e interlocutori di mercatura.

Tutti coloro, invece, che non volessero passare sotto il nuovo dominatore, dovevano essere liberi di partire e trasferirsi nelle terre della Serenissima, dove avrebbero ricevuto accoglienza e giusta sistemazione, in rapporto alle condizioni di origine. Così si

nga ajo e Loredanit, e dyshimtë sjellta e tij, më vonë do ti kushtojë largimin nga Venezia; po, për këtë, edhe skena politike kishte ndryshuar dhe ishin vënë në rrezik, nga gjithë këto vite luftrash, interesat e tij tregtare.

Ndërsa Shkodra vazhdonte ende të qëndronte, Venecia ishte e interesuar të bënte paqe me Turqit. Marrëveshja u nënshkruan në fillim të vitit 1479 (fig. 18).

Sa shumë u festua dhe u mitizua shtetrrethimi i parë në Venecie, aq heshtje ra mbi të dytin. Por do të jetë zëri shqiptar i Berletit që do e kthejë në legjendë dhe do e propagandojë në Evropë, nëpërmjet botimeve të shumta të vepra të tij De Obsidione Scodrensi*, shtypur në Venecie në vitin 1504.*

Humbja e Shkodës shërben si ujëndarëse për historinë e Stato da Mar të Venecies, sepse shënon fillimin e ndryshimeve të tilla ku brënda një shekulli Shqipëria s'do të jetë më vënd nën mbrojtjen e madhështisë veneciane. Venecia vërtet e jep Shkodrën, por nuk harron marrëveshjet e aleancës që kishte nënshkruar më parë me të, si dhe me bashkësitë shqiptare. Për këtë qëllim shkruan një faqe të mbrekullueshme në historinë e kohës, sipas një linje të cilën do e ketë gjithmonë parasysh, ndaj eksodit në brigdetin përballë: kështu do të jetë në momentin që humb Durrësin në vitin 1501, Malvazinë në vitin 1540, dhe Tivarin në vitin 1571.

Fig. 19 | Marino Barlezio, *Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum Principis*, Roma, [Bernardino Vitali], 1510, Frontespizio, Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, rari 292

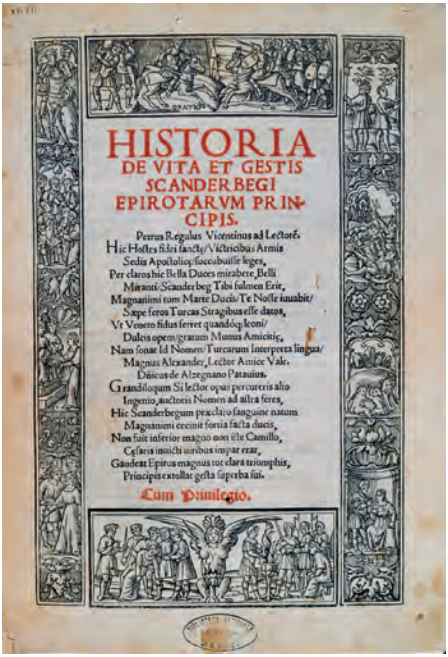

HISTORIA
DE VITA ET GESTIS
SCANDERBEGI
EPIROTARVM PRIN-
CIPIS.

Petrus Regulus Vicentinus ad Lectorē.
Hic Hostes fidei sancte/Victricibus Armis
Sedis Apostolicæ/succubuisse leges,
Per claros hic Bella Duces mirabere Belli
Mirandi Scanderbeg Tibi fulmen Erit,
Magnanimi tum Martē Ducis/Te Nosse iuuabit/
Sæpe feros Turcas Stragibus esse datos,
Vt Venetis fidus ferret quandoq; leoni/
Dulcis opem/gratum Munus Amicitiæ,
Nam sonat Id Nomen/Turcarum Interpreta lingua/
Magnus Alexander, Lector Amice Vale.
Dsicus de Alzegnano Patauius.
Grandiloquum Si lector opus percurreris alto
Ingenio, auctoris Nomen ad astra feres,
Hic Scanderbegum præclaro sanguine natum
Magnanimi cecinit fortia facta ducis,
Non fuit inferior magno non tile Camillo,
Cæsaris inuicti turribus impar erat,
Gaudeat Epirus magnis tot clara triumphis,
Principis extollat gesta superba sui.

Cum Priuilegio.

scriveva al da Lezze in vista della capitolazione di Scutari:

Per quelli che decideranno di restare non mancherà la nostra riconoscenza e il nostro amore e sempre li avremo per carissimi. Tutti quelli che vorranno partire e venirsene da noi, saranno da noi accolti e favoriti e accomodati con particolare carità e benignità e sempre li proteggeremo, affinché con le loro famiglie possano vivere sotto la nostra protezione, come hanno meritato la loro fede e costanza.

Vengono eletti Cinque Savi che devono

Për shqiptarët, të cilët dëshironin të qëndronin në vëndin e tyre dhe të bëheshin nënshtetas të otomanëve Senati dekreton se ata do të respektohen si miq dhe bashkëbisedues për tregtinë.

Ndërsa për të tjerët, të cilët nuk dëshironin sundimin e pushtuesit të ri, duhej të liheshin të lirë që të iknin dhe të zhvendoseshin në tokat e Serenisimës, ku do të gjenin mikpritje dhe strehim sipas rendit shoqëror që kishin pasur në vëndin e tyre. Kështu i shkruanin de Lezze-s në prag të kapitullimit të Shkodrës.

Për ata të cilët duan të qëndrojnë nuk do u mungojë mirënjohja e dashuria nga ana jonë dhe gjithmonë do të jenë të shtrenjtë për ne. Të gjithë ata të cilët duan të nisen dhe të vinë tek ne, ne do i presim e preferojmë dhe do u japim zgjidhje me dashuri vëllazërore të veçantë dhe gjithmonë do i mbrojmë, me qëllim që ata së bashku me familjet e tyre të mund të jetojnë nën mbrojtjen tonë, siç e kanë merituar besnikëria dhe qëndrimi i tyre.

U zgjodhën Cinque Savi *të cilët do të merreshin me urgjencat dhe emigrimin shkodran, sepse, si do të theksojë më tej Senati,*

Është e drejtë dhe me vend të përkujdesemi për shkodranët e ardhur këtu, sepse në prani të Zotit tonë dhe në sytë e gjithë botës shteti ynë mund të kritikohet, me të drejtë, sepse ata, mjeranët, presin prej nesh

occuparsi dell'emergenza e dell'emigrazione scutarina, perché, come preciserà poi il Senato,

È cosa giusta e conveniente provvedere per questi scutarini venuti qua, perché al cospetto del nostro Signor Iddio e agli occhi di tutto il mondo il nostro stato non possa a ragione essere criticato e perché loro, poveretti, si aspettano da noi le misure e le cure che sono opportune.

Parafrasando una espressione di Edmondo De Amicis relativa alla grande emigrazione di italiani verso l'America nel secondo Ottocento – l'Italia in prua – si può dire che tutta l'Albania del nord fu in prua. Per essa si aprivano i giorni del grande esodo: raccogliere le poche cose, qualche arredo sacro i religiosi, raggiungere la costa, imbarcarsi verso l'altra sponda dell'Adriatico. Un esodo tristemente anticipatore di più recenti traversate di mare.

Secondo Marino Becichemo, un esiliato che diventerà in terra veneta illustre umanista, fu esodo "di massa" di tutti i sopravvissuti, decimati in verità dai tanti anni di lotta:

È un fatto straordinario, da celebrare in tutti i secoli, che nessuno, cittadino o abitante, di ogni condizione sociale, dalla più alta alla media all'infima, che nessuno si sia fatto persuadere dai Turchi a rimanere, per aspettare di chiudere la sua vita, nel giorno

masa dhe kujdesjet më të përshtatshme.

Duke parafrazuar një shprehje të Edmond De Amiçis në lidhje me emigrimin e madh të italianëve në Amerikë në gjysmën e dytë të shekullit të Tetëmbëdhjetë – Italia në bash–mund të thuhet që e gjithë Shqipëria e veriut ishte në bash. Për të fillonin ditët e eksodit të madh: mer me vete pak gjëra, ndonjë objekt të shënjtë fetar, shko tek bregu i detit, lundro për të arritur në bregun tjetër të Adriatikut. Mjerisht një eksod që u ka prirë të tjerëve në kohët më të vonta.

Sipas Marin Beçikemit, një mërgimtar që në tokën venete do të bëhet një humanist i shquar, ishte një eksod "masiv" dhe përfshiu të gjithë ata që mbijetuan, të pakësuar në numër për shkak të shumë viteve lufte:

Është një fakt i jashtëzakonshëm, për tu festuar gjatë gjithë shekujve, ku asnjë, qytetar o banor, i çdo shtrese shoqërore, nga shtresat e ulta, të mesme apo të larta, asnjë të mos i jetë bindur turkut për të qëndruar, që të presë fundin e tij, ditën e caktuar, në atdheun e tij, në shtëpinë e tij stërgjyshërore. Gjatë gjithë historisë greke dhe romake nuk është lexuar kurrë një shëmbull i tillë i një besnikërie kaq të madhe

Po aq mbresëlënëse ishte mënyra se si Venecia drejtoi emigrimin shqiptar dhe vuri në zbatim politikën e mikpritjes.

Mbasi u përpilua lista zyrtare e vejushave,

destinato, nella propria patria, nella propria avìta casa. In tutta la storia greca e romana mai si è letto un esempio del genere di tanto grande fedeltà.

Fatto altrettanto straordinario fu come Venezia gestì l'emigrazione albanese e mise in atto la politica di accoglienza. Stilata una lista ufficiale delle vedove, si riservò loro una pensione a vita, provvedendo ai figli e alle figlie; fino alla maggiore età i primi, fino al matrimonio, e alla dote, le seconde.

Il gruppo di vedove scutarine e drivastine che fu accolto a Venezia divenne presto, si vedrà, emblematico di serietà di costumi, tanto da essere trasferito nel tempo nell'immaginario collettivo veneziano come esempio raro di pudicizia femminile e troverà voce nelle pagine di scrittori, quali Gian Battista Cipelli, l'Egnazio, nel Cinquecento e Giovanni Palazzi nel Seicento, nonché nelle immagini di pittori, quale quella, citata, di Paolo Veronese in Palazzo Ducale.

Ai pochissimi uomini sopravvissuti all'ultimo assedio si individuarono posti in città e tutte le terre, in fondaci, in uffici dei pesi, alla guardia di porte e di rocche; si trattava di persone di sperimentata fiducia e se ne cercò la collocazione in rapporto ai lavori che avevano svolto nella città

ju caktua një pension për sa kohë të ishin në jetë, si dhe djemtë dhe vajzat e tyre; deri sa të arrinin moshën e pjekurisë të parët, deri sa të martoheshin përfshi edhe pajen, për të dytat.

Grupi i vejushave shkodrane dhe drishtarake që u vendosën në Venecie shpejt u bënë, siç do e shihni, simbol i seriozitetit përsa u takon zakoneve, aq sa me kalimin e kohës ato hynë në imagjinatën kolektive veneciane si shëmbull i rrallë i femrave të turpshme, siç lexohet edhe në veprat e shkrimtarëve të tillë si Gian Battista Cipelli, l'Egnazio, në shekullin e Pesëmbëdhjetë, dhe Xhovani Palaci në shekullin e gjashtëmbëdhjetë, për më tepër në pikturat e artistëve, si ajo e Pal Veronezit në Pallatin Dukal.

Për ata pak njerëz që mbijetuan nga shtetrrethimi i fundit u gjetën vënde pune në qytet o në zonat rreth e rrotull, në hane, në zyrat e peshimit, si rroje të portave dhe kështjellave; bëhet fjalë për njerëz që kishin dhënë prova besimi dhe u kërkua që tu gjendej punë sipas aftësive dhe punëve që ata kishin bërë në qytetet e lindjes. Në të gjitha tokat e Serenisimës, po e themi sërish, dhe kjo thekson shpërndarjen e diasporës.

Fisnikëve më të njohur ju dhanë pasuri në Friuli. Familjet më të thjeshta dhe fshatarët u dërguan në Istria dhe në zonat kufitare, përsëri në Friuli, ku pak vite më vonë mbërritën trupat turke.

di origine. In tutte le terre della Serenissima, si ripete, e ciò recita la disseminazione della diaspora.

Ai più ragguardevoli del ceto nobiliare furono anche assegnate proprietà in Friuli. I più umili socialmente e i contadini furono inviati in Istria e nelle zone di confine, ancora in Friuli, dove di lì a pochi anni sarebbero arrivate le incursioni turche.

Ebbero sistemazione i tanti religiosi cattolici, in chiese di Venezia come in chiese o conventi del Trevigiano, del Padovano, del Vicentino, del Bellunese, del Bergamasco, del Bresciano.

Ancora in parte da scrivere è la storia delle presenze albanesi nel clero cattolico nelle terre della Serenissima, presenze capillari, di cui ancor oggi si trovano tracce – a saperle individuare è ovvio – ovunque; una storia vieppiù interessante là dove quelle presenze sono da collegare a committenze di opere d'arte.

A Briana, nel Noalese, e a Sant'Angelo di Sala, nel Padovano, le parrocchie furono assegnate a Paolo e Andrea Angeli, appartenenti alla nobiltà di Drivasto. Famiglia di spicco, la famiglia Angeli, anche nelle vicende culturali e artistiche nella Venezia del Cinquecento, perché fu sempre in primo piano nel rilancio di memoria storica dell'Albania; una famiglia che rivendicava

U rehatuan edhe shumë priftërinj katolikë, tek kishat në Venecie si dhe në kisha o konventa në zonën e Trevizos, të Padovës, Viçencës, Belunos, Bergamos, Breshës.

E një rëndësie të veçantë është historia e priftërinjve katolikë shqiptarë në tokat e Serenisimës. Prania e tyre, kapilare, ku edhe sot gjënden gjurmë – sigurisht të dish ti gjesh ato – gjithandej; një histori për më tepër interesante aty ku këto prezenca lidhen me porositësit e vepra të artit.

Famullitë e Brianës, në Noaleze, dhe Shën Ëngjëllit në Sala, në zonën e Padovës, ju caktuan Pal dhe Andrea Ëngjëllit, që i përkisnin familjeve fisnike nga Drishti. Familja Ëngjëlli ishte një familje e shquar edhe në jetën kulturore dhe artistike në Venecien e shekullit të Pesëmbëdhjetë. Ata ishin gjithmonë të parët kur bëhej fjalë për të ringjallur kujtesën historike të Shqipërisë; familja Ëngjëlli pretendonte se rridhte nga familja e perandorit të Bizantit.

Në Venecie pra u shpërngul e tërë bashkësia shkodrane, nga të gjitha shtresat shoqërore kishte, siç thekson dhe Beçikemi. Zbatimi i politikës së mikpritjes, ja vlen ta përsërisim, ishte një shëmbull i jashtëzakonshëm se si Venecia diti të drejtojë realitetin shumetnik dhe nxjerr në dukje largpamësinë e saj si qytet i hapur.

Emrat e sipërpërmendur të dy mërgimtarëve

origini nobiliari risalenti agli stessi imperatori di Bisanzio.

Si trasferiva dunque a Venezia l'intera comunità scutarina, in tutte le sue componenti sociali, come precisò Becichemo. La politica di accoglienza messa in atto, conta ripeterlo, fu eccezionale esempio di come Venezia abbia saputo gestire realtà multietniche, di quale sia stato il suo pragmatismo di città aperta.

I due nomi più sopra menzionati di esuli albanesi: Marino Becichemo e Marino Barlezio, con esperienze diverse ovviamente, diedero voce di grande dignità e cultura alla loro terra. Becichemo, protetto da Girolamo Donà che lo volle precettore del figlio, divenne un fine cultore soprattutto delle opere di Plinio e insegnò alla Studio Patavino. Barlezio si fece sacerdote in terra veneta, fu parroco a Piovene, fu lo storico degli eventi successi in Albania nel Quattrocento, dalle lotte sostenute da Scanderbeg alla caduta di Scutari. Piace ricordare una sua riflessione sulla storia contenuta nella *Vita di Scanderbeg*, che si dà qui in libera traduzione dal testo latino:

Gli imperi di Grecia e di Roma decaddero lentamente nei secoli; al contrario la fortuna e la gloria dell'Epiro caddero in un momento, nell'arco di pochi decenni. Epshqiptarë: Marin Beçikemi e Marin Barleti, me eksperienca sigurisht të ndryshme, i dhanë zë me dinjitet të lartë dhe kulturë të gjërë vëndit të tyre. Beçikemi, i përkrahur nga Jeronim Donà i cili e donte atë si tutor për të birin, u bë një lëvrues i hollë sidomos i veprave të Plinit dhe dha mësim në Studio Patavino. *Barleti u bë prift në zonën e venetos, famulltar në Piovene, historian i ngjarjeve që rrodhën në Shqipërinë e shekullit të Katërmbëdhjetë, nga luftërat e drejtuara nga Skënderbeu deri tek rënia e Shkodrës. Me kënaqësi kujtojmë një meditim të tij mbi historinë që përmbahet në librin* Jeta e Skënderbeut*, të cilën po e sjellim të përkthyer nga teksti latin:*

Ndryshe nga Perandoritë e Greqisë dhe Romës që pësuan një rënie të ngadaltë e cila zgjati shekuj; pasuritë dhe lavdia e Epirit ranë njëherëshi, brënda një shekulli. E megjithatë ajo kishte qënë një Perandori e madhe e Epirotëve dhe emrin ja ngriti aq lart i madhi Aleksandër. E sotmja s'është veçse një mjerim i shkretë, nuk duken shënja të së kaluarës plot vyrtyte, asnjë gjurmë e fisnikërisë së lashë. Kaq poshtë kemi rënë, saqë shpeshherë çuditem sesi fati akoma s'është ngopur duke na dënuar kaq shumë, si jemi bërë kaq të mjerë.

Sa të hidhura janë këto mejtime mbi rrjedhën e historisë së kaluar, sa me vlerë

pure era stato grande l'Impero Epirotico e a portarne alto il nome era stato il grande Alessandro. Il presente è di desolato squallore, non si vedono i segni della passata virtù, nessuna traccia dell'antica nobiltà. A tanta miseria siamo divenuti, che spesse volte mi meraviglio come la fortuna non sia ormai sazia di farci patire tanti supplizi, come siamo divenuti quasi feccia miserevole.

Sono parole di amara meditazione sui percorsi della storia, valide al di là del contingente; scritte in questo caso perché valga il ricordo di civiltà dell'Epiro-Albania, travolto e ribaltato, per così dire, in piccoli segmenti temporali di vicende migratorie (fig. 19).

4.3 In Venezia, la Scuola degli Albanesi

Ancora nel 1442 era stato concesso alla comunità albanese cattolica, bene in anticipo rispetto a ogni altra comunità straniera, di istituire nei pressi di San Severo e del monastero di San Gallo una propria Scuola, che andava così ad allungare la lista delle tante Scuole Piccole fiorenti a Venezia accanto alle Scuole Grandi. L'altezza temporale della concessione dice come fosse valutata e apprezzata la fedeltà degli albanesi cattolici del nord.

Le Scuole a Venezia, è noto, erano associa-

pavarësisht nga rrethanat; të shkruara me këtë rast sepse ia vlen të kujtohet qytetërimi i Epirit-Shqipërisë, i tronditur dhe i përmbysur, si të thuash, në pjesë të shkurtra kohore të ngjarjeve të migrimit (fig. 19).

4.3 Shkolla e shqiptarëve në Venecie

Qysh në vitin 1442 komunitetit katolik shqiptar i ishte lejuar, shumë kohë më parë se komuniteteve të tjera të huaja, të formonte në afërsi të Shën Severios dhe manastirit të San Gallo një Shkollë të vetën, e cila i shtohej numrit të shumë Shkollave të Vogla të cilat lulëzonin në Venecie përbri Shkollave të Mëdha. Koha kur u dha leja për hapjen e shkollës tregon se sa vlerësohej dhe sa çmohej besnikëria e shqiptarëve katolikë të veriut.

Siç dihet, Shkollat në Venecie ishin shoqata me qëllim devotshërie, kujdesi, ndihma reciprake, ndihma ekonomike, dhe patën një rol të përcaktuar në ruajtjen e ekuilibrit shoqëror dhe politik në kohën e Republikës.

Shkolla e Shqiptarëve më vonë u shpërngul pranë kishës së Shën Mauricios, duke ruajtur të drejtën e varrimit në harqet brënda saj, siç e kishin patur edhe më parë kur ishin tek kisha e Shënjtorëve Xhovani e Pali. Ja vlen të përsërisim se në krye të saj ishte komuniteti katolik shqiptar (fig. 20). Grupi tjetër i shqiptarëve, me prejardhje nga jugu i Shqipërisë, i ritit greko-orthodoks, duke fil-

Fig. 20 | Venezia, *Scuola degli Albanesi* a San Maurizio, facciata, particolare: la rocca, con il santo patrono di Scutari, Santo Stefano

zioni con scopi di devozione, di assistenza, di mutuo soccorso, di aiuto economico ed ebbero un preciso ruolo di mantenimento dell'equilibrio sociale e politico della Repubblica.

La *Scuola degli Albanesi* si trasferì in seguito presso la chiesa di San Maurizio,

luar nga fundi i shekullit të Katërmbëdhjetë, do të jetë në krye të kishës së Grekëve.

Tregon historinë e jetës së saj Mariegola *kopja e të cilit, e shekullit të shtatëmbëdhjetë, rruhet në Bibliotekën Kombëtare Marçiane, ku në faqen e parë tij, e vizatuar me bojëra uji, të fig. e Ma-*

mantenendo anche un diritto di sepoltura nelle arche già avute presso la chiesa di San Giovanni e Paolo.

Va ribadito che ad essa faceva capo la comunità cattolica degli albanesi (fig. 20). Gli albanesi, originari per lo più del sud Albania, di rito greco-ortodosso, faranno capo a partire da fine Quattrocento alla chiesa dei Greci.

Racconta la sua storia la *Mariegola* (il libro Madre) conservata in copia settecentesca nella Biblioteca Nazionale Marciana, che ha in antiporta una pagina acquerellata con Maria Vergine. A Scutari il culto mariano era stato vivissimo; recita il racconto agiografico che la "Madonna del Buon Consiglio", "Nostra Signora di Scutari", aveva abbandonato la terra albanese all'arrivo dei Turchi ed era volata presso Roma, a Genazzano, dove un grande santuario ancor oggi la venera. Una icona con la Madonna del Buon Consiglio pare fosse a qualche anno fa nella chiesa di San Moisé, poi se ne sono perse le tracce.

Quando, nel 1503, si chiude finalmente la guerra tra Venezia e l'impero ottomano che aveva visto rompersi vari equilibri tra Egeo, Jonio, Adriatico e perdersi importanti basi in Albania, si aprono i festeggiamenti per la pace, sotto il dogato di Leonardo Loredan.

La comunità albanese non può non es-

ries së Virgjër. Në Shkodër, kulti i Maries kishte qënë shumë i rrënjosur; thuhet në tregimin për santët se "Madonna del Buon Consiglio", "Zonja jonë e Shkodrës", e kishte braktisur tokën shqiptare në kohën kur ja behën turqit, dhe kishte shkuar në Romë, në Xhenazano ku admirohet edhe sot në një shënjtore. Një tjetër ikonë me Madonën e Këshillës së Urtë mendohej të ishte, kohë më parë, në kishën e Shën Mojzes, sot nuk ka asnjë të dhënë për të.

Kur lufta ndërmjet Venecies dhe perandorisë turke përfundoi në vitin 1503, kohë gjatë së cilës ndryshoi shpesh ekuilibri në detin Egje, Jonë, Adriatk si dhe humbja e bazave të rëndësishme në Shqipëri, filluan festimet për paqen, nën pushtetin e Doxhes Leonard Loredani.

Komuniteti shqiptar sigurisht që është në plan të parë, kjo edhe për dramën e dhimbshme si askush tjetër që kishte pësuar në vëndin e vet. Ndërmjet viteve 1502 e 1503 përfunduan dyshemetë dhe tavanet e Shkollës në Shën Mauricio; për të zbukuruar sallat e shtëpisë në katin e dytë u porosit një cikël pikturash tek piktori më i famshëm i momentit: Viktor Carpacios dhe dy punishteve të tij. Gjashtë pëlhura për gjashtë piktura nga jeta e Maries: Lindja, Paraqitja në tempull, Mbrekullia e purtekës së lulëzuar, *Lajmërimi,* Vizioni, *Vdekja. Edhe këto pik-*

sere in primo piano, anche per la drammatica centralità avuta dalla propria terra. Tra il 1502 e il 1503 vengono ultimati i pavimenti e i soffitti della Scuola a San Maurizio; per abbellire le sale dell'albergo al primo piano si commissiona un ciclo pittorico al maggior pittore di storie del momento: Vittore Carpaccio e alla sua bottega. Sei furono le tele eseguite per sei storie della vita di Maria: la *Nascita*, la *Presentazione al tempio*, il *Miracolo della verga fiorita*, l'*Annunciazione*, la *Visitazione*, la *Morte*. Anche quelle tele furono coinvolte nella diaspora di opere d'arte seguita alla fine della Serenissima. Oggi una è a Bergamo (Accademia Carrara), due a Milano (Pinacoteca di Brera), tre a Venezia (Galleria Giorgio Franchetti alla Ca' d'Oro). La *Mariegola* non esplicita committenza e costi. È probabile siano intervenuti appoggi economici anche dal patriziato veneziano. Nel tempo dei festeggiamenti, non doveva soprattutto essere perduta la memoria storica dei grandi eventi successi in Albania nel Quattrocento: ecco allora l'idea di ricorrere anche alla pagina scritta: Marino Barlezio pubblica nel 1504 il racconto dell'assedio ultimo di Scutari, *il De Obsidione Scodrensi*, con dedica al doge Loredan. Era una comune pagina di storia veneziana-scutarina che doveva essere

tura u përfshinë në veprat e artit në diasporë që vijoi deri në vitet e fundit të Serenisimës. Njëra prej tyre është në Bergamo, dy në Milano, tre në Venezia. Edhe pse Mariegola *nuk dëshmon as emrin e porositësit as çmimin që u pagua, ka shumë të ngjarë që edhe fisnikët e Venecies të kenë ndihmuar ekonomikisht.*

Gjatë festimeve, nuk duhej në asnjë mënyrë të harroheshin kujtimet që lidheshin me ngjarjet e mëdha që kishin ndodhur në Shqipërinë e shekullit të Katërmbëdhjetë: po i drejtohemi librit: Marin Barleti publikon në vitin 1504 tregimin mbi shtetrrethimin e fundit të Shkodrës, De Obsidione Scodrensi*, me një përkushtim drejtuar Doxhes Loredan. Ishte një faqe nga historia e përbashkët veneziane-shkodrane e cila duhej patjetër të kujtohej dhe të festohej, siç e thotë haptas Barleti:* a është e mundur që një heshtje e mjerë të errësojë të kaluarën; duke treguar ngjarjet e së kaluarës unë dua të krijojë dhe ti përkushtojë asaj kohe një monument përkujtimi.

Në të njëjtën kohë vendos të rishkruajë Kodikët e Shkodrës*, kopia origjinale (sot e humbur) gjëndej në arkivin e Këshillit të të Dhjetëve, dhe në njërën prej fletëve të saj ishte një pikturë me bojra e cila të kujtonte madhështinë e Shkodrës një herë e një kohë (shqiponja fitimtare) dhe e sotmja në robëri*

ricordata e celebrata, come esplicita Barlezio: *non è possibile che un ingrato silenzio oscuri il passato; voglio piuttosto, tramite la narrazione degli eventi, costruire e consacrare un monumento alla memoria*.

Nello stesso clima matura anche l'idea di trascrivere in bella copia il testo degli *Statuti di Scutari*, che era conservato in originale (oggi perduto) nell'archivio del Consiglio di Dieci, accompagnato da una pagina acquerellata allusiva alla grandezza di Scutari di un tempo (l'aquila trionfante) e il presente di decadente servitù (un cane che rosicchia un osso). Al centro lo stemma della città: aquila d'oro bicipite con teste coronate su fondo azzurro e oro.

Già si è illustrato il contenuto del testo, preziosissima testimonianza della vita a Scutari in epoca medioevale. Anche quel piccolo codice, confezionato da scutarini emigrati quando la storia aveva consumato il ciclo di vita della propria città, doveva essere un monumento alla memoria; lo precedeva non a caso un *Privilegio* di Alessandro Magno che concedeva sovranità agli Illiri (cui si rifacevano storicamente gli albanesi) sulle terre comprese tra Dalmazia e Liburnia, ossia tra Danubio e Tracia.

Un testo apocrifo, ovviamente, ma che voleva coniugare la memoria all'orgoglio di antichissime origini.

(një qën që kafshon një kockë). Në mes stema e qytetit: shqiponja e artë me dy krerë, me nga një kurorë në sejcilën kokë, e vendosur mbi një fushë me ngjyra të kaltër dhe floriri.

Për përmbajtjen e tekstit, një dëshmi me vlera të çmuara nga jeta e Shkodrës në mesjetë, kemi shkruar më lart. Edhe ai kodi i vogël, i përgatitur nga shkodranët, kur tashmë jeta në qytetin e tyre kishte marrë fund, duhej të ishte një monument për mos të harruar; jo rastësisht fillonte me Privilegjin e Aleksandrit të Madh i cili u falte pavarësinë Ilirëve (paraardhësit e shqiptarëve) në tokat ndërmjet Dalmacisë dhe Liburnës, e thënë ndryshe midis Danubit dhe Thrakës.

Një tekst apokrif ky, me siguri, po që donte ta lidhte kujtesën e tanishme me krenarinë e një origjine shumë të lashtë.

Të ndjekësh ngjarjet e shqiptarëve të ngulur në territoret e Serenisimës, mbasi kishin mbaruan festimet për paqen, bëhet edhe më e vështirë: të shpërndarë aty-këtu nëpër krahina dhe qytete, me mbiemra të italianizuar, flasin gjuhën e vëndit adoptues, historia e tyre tretet, bëhet njësh me atë veneciane. Kjo na bën të kuptojmë ndryshimin e thellë në atë çka ndodhi në Republikën e Serenisimës dhe çfarë ndodhi në jug të Italisë, në dy realitete politike-economike-shoqërore krejt të ndryshme ndërmjet tyre. Në Siçili dhe në Kalabri emigrimi shqiptar, sidomos ai që vinte

Conclusa la fase delle celebrazioni di pace, le vicende degli albanesi trapiantatisi nelle terre della Serenissima diventano complesse a seguirsi: disseminati in modo capillare tra città e province, italianizzati i cognomi, acquisita la lingua della patria di adozione, la loro storia si metabolizza alla storia veneziana. Questo fa capire la profonda differenza tra quanto avvenne nella Serenissima e quanto avvenne nel sud Italia, in due realtà politico-economico-sociali profondamente diverse. In Sicilia e Calabria l'emigrazione albanese, soprattutto proveniente dal sud Albania e dalla Morea, diede vita a quelle "isole arbëreshë" conservatesi fino a oggi, nella lingua, nelle tradizioni, nei costumi. Nel grande emporio commerciale della realtà veneziana invece, il processo di integrazione si attuò velocemente, tra prima e seconda generazione di emigrati. Emigrati particolari, comunque, si è visto, a cui il traguardo di cittadinanza fu meta presto concessa.

Sembra sbiadire nei primi decenni del Cinquecento la rivendicazione di nazionalità; bisogna aspettare il terzo decennio perché il gastaldo della *Scuola degli Albanesi*, Tommaso Mamoli, ricco, benestante e nobile, abitante all'Angelo Raffaele, prendendo la direzione del gruppo, denunci

nga jugu i Shqipërisë dhe nga Moreja i dha jetë atyre "ishujve me arbëreshë" që rruajnë edhe sot e kësaj dite, gjuhën, traditat, zakonet. Ndërsa në punishten e madhe tregtare në realitetin venecian, proçesi i integrimit u krye shpejt e shpejt, ndërmjet gjeneratës së parë dhe të dytë. Ne pamë se si e drejta e nënshtetësisë iu dha, brënda një kohe të shkurtër, disa emigrantëve të veçantë.

Në dhjetëvjeçarët e parë të shekullit të Pesëmbëdhjetë duket sikur janë zbehur pretendimet për kombësinë. Duhet pritur dhjetëvjeçari i tretë kur gastaldo *i* Shkollës së Shqiptarëve, *Tomas Mamoli, i pasur, në gjëndje të mirë dhe i fisëm, banues në Shën Rafael, merr në dorë drejtimin e grupit, kallëzon se sa pak vëmëndje i kushtohet godinës së Shën Mauricios; se duhet të bëhen menjëherë punime për ta rregulluar atë, shkruhet në* Mariegola *dhe sivëllezërit duhet të ndihmojnë për të përballuar shpenzimet. Emri i artistit i cili bëri punimet nuk është shënuar gjëkundi; edhe pse historianët e artit kanë paraqitur emra të ndryshëm, akoma vazhdohet të kërkohet emri i artistit.*

Në brezin e poshtëm të ballores janë paraqitur mbrojtësit e Shkollës: Virgjëresha, Shën Gali, Shën Mauricio.

Në pjesën e mesme, mbi gurin e bardhë nga Istria, paraqitet sulmi i ashpër i turqve kundër qytetit të Shkodrës dhe në plan të

Fig. 21 | *Matricola della Scola di Santa Maria e San Gallo degl'Albanesi in San Mauritio*, 1771 ca, Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, Ms It. VII 737 (=8666)

la scarsa attenzione per la visibilità dell'edificio a San Maurizio; deve essergli data una facciata confacente, si legge in *Mariegola* e i confratelli devono concorrere alle spese. Non è registrato il nome dell'artista cui si affida l'esecuzione; vari sono stati i nomi avanzati dagli storici dell'arte, ma a tutt'oggi l'indagine è aperta.

Nella fascia inferiore della facciata sono rappresentati i protettori della Scuola: la Vergine, San Gallo, San Maurizio.

Nella parte centrale, sulla bianca pietra d'Istria, è visualizzato l'assalto sferrato

parë është figura e sulltanit i cili vringëllon pallën. Në sfond të bie në sy kështjella e Shkodrës, ku zotëron një luan marçian, i madh dhe me krahë; nën luanin janë mburojat fisnike të dy udhëheqësve që drejtuan luftën gjatë dy shtetrrethimeve, atij të vitit 1474 e 1478: Anton Loredani dhe Antoni nga Lezze; në mes tyre dhe një figurë e cila s'ishte përcaktuar qartë ndonjëherë: Shën Stefani, shënjtori mbrojtës i qytetit shqiptar, i paraqitur me cilësitë e një martiri, me gurin mbi krye.

Një shkrim latinisht kujton besnikërinë e popullit të Shkodrës dhe mirëdashjen e rezervuar nga Senati venecian.

Pra, një monument për lidhjen venecianeshkodrane; që mos të harrohen paktet e respektuara nga të dyja palët dhe ngjarjet e ashpra që kishin ndërthurrur historinë e të dy qyteteve.

4.4 Jeta materiale e shqiptarëve në Venecie

Është pikërisht Mariegola *e Shkollës që na jep një pamje të plotë të jetës së komunitetit shqiptar dhe që rregjistron zanatet e sivëllezërve. (figg. 21 e 21a).*

Në fillim të shekullit të Pesëmbëdhjetë banka e shkollës kishte të ardhura të mëdha në sajë të lënieve të shumta që i bëheshin, si ajo e Zotit Nikollë nga Shën Mëria (mbi identitetin e tij nuk dihet gjë tjetër), me

Fig. 21a | *Matricola della Scola…*, avamporta acquerellata

dai turchi alla città di Scutari e in primo piano è il sultano in persona che brandisce una grande scimitarra. Sullo sfondo spiccano la rocca e il castello di Scutari, dominato da un grande leone marciano; sotto al leone gli scudi nobiliari dei due reggitori nei due assedi del 1474 e 1478: Antonio Loredan e Antonio da Lezze; tra di essi un volto che non era mai stato correttamente identificato: Santo Stefano, patrono della città albanese, rappresentato con l'attributo del martirio, la pietra sul capo.

zanat tregtar madhrash. Kjo kishte bërë të mundur që të investohej edhe në sende me vlerë për meshtarët fetarë; gastaldo Nikolla nga Taje, fisnik, me zanat skalitës, porositi një kemtar argjëndi dhe gastaldo[2] *Zuanne di Nicolò, me zanat* cimatore, *kujdesej për të rruajtur sa më mirë një kryq të çmuar argjëndi.*

Gastaldë *tregtar mallrash, skalitësa, cimatori: ja këto janë zanatet e* gastaldit *që na jep lista e* Mariegola *për periudhën nga viti 1450 deri në vitin 1550; zanati më i përhapur është zanati i tregtarit të madhrave,* strazzarolo *(përfshinte veprimtari të ndryshme, nga* scardassiere, *ai që shkulte boçet (fshikëzat) e krimbit të mëndafshtë për të thurrur mëndafsh deri tek shitja e copave),* cimatore *(ai që priste qimet e shajakëve),* samiter[3] *(*drappiere di filaticci *ose shitës pëlhurash* straccia, *la* "bavela", *në përgjithesi punëror o endës i pëlhurave prej sete),* vellutaio, *(qepës panatallonash),* kapuçbërës, *ngjyrusa,* zuponer *(xhupqepës, përgatitës-bërës xhubetesh),* pettener *(krehës leshi). Veç këtyre zanateve që ishin më të përhapurit ndër shqiptarë, kishte dhe të tjerë si* spadaro (*shpatapunues),* battistagno[4], sagoma-

[2] *Gastaldo kryetar të shoqatave o korporatave në periudhën e komunave, në Venecie, Bolonja, etj.*
[3] *punues tekstilesh*
[4] *hekurpunues*

Una scritta latina ricorda la fedeltà del popolo di Scutari e la benevolenza ad esso riservato dal Senato veneziano.
Un monumento dunque all'alleanza veneziana-scutarina; per non dimenticare i patti rispettati da entrambe le parti e le tragiche vicende che avevano intrecciato la storia delle due città.

4.4 La vita materiale degli albanesi a Venezia

È la *Mariegola* della Scuola a fotografare la storia della comunità e a registrare i mestieri dei confratelli. (figg. 21 e 21a).
Agli inizi del Cinquecento la banca della Scuola vedeva aumentare di molto le entrate grazie a generosi lasciti, come quello di Ser Nicolò di Santa Maria (altro non si sa della sua identità), di professione merciaio. Ciò aveva permesso di investire anche in oggetti di certo pregio per le celebrazioni di culto; il gastaldo Nicolò delle Taie, nobile, di professione cesellatore, commissionava un turibolo d'argento e il gastaldo Zuanne di Nicolò, di professione cimatore, provvedeva alla attenta conservazione di una preziosa croce d'argento.
Gastaldi merciai, cesellatori, cimatori: ecco il quadro delle professioni dei gastaldi fornito dalle liste della *Mariegola* per il periodo 1450-1550 circa; le più presenti tore *(vozapunues*) *(punues vozash për vaj),* coffaner *(prodhues kutish dhe arkash). Pra, me sa duket, sektori i punimit të pambukut, leshit dhe setës ishin sektorët ku punonin më shumë shqiptarët, sektor ky gjithmon e në zgjerim, në atë kohë, sepse tregjet ishin si në qytete, në zona të ndryshme të krahinës dhe në ato ndërkombëtare. Duke filluar nga mallra për privatët, veshje, pajisje të ndryshme, tek ato për publikun, pajisje për pallate,* "rasse" *(mbushje për varkat veneciane) për shëmbull; por dhe punimi i velave në sektorin detar.*
Në vitin 1476 u krijua Magistrato alle Pompe *i cili do të kontrollonte dhe do të frenonte lluksin, që po përhapej së tepërmi dhe do u vinte kufi shpenzimeve të tepërta që bëheshin. Mendojmë veshjet në pikturat e kohës, për shëmbull, për më tepër veshjet në pikturat e Karpacios, për të krijuar një ide mbi bukurinë e papërshkruar dhe sa të çmuara duhet të ishin pëlhurat.*
Tregu i tekstileve përfshinte aftësira të shumta, nga tregtari "kapitalist", tek mjeshtri zanatçi, tek punëtorët më të thjeshtë. Industria tekstile ishte e lidhur drejtërsëdrejti me industrinë e ngjyrave dhe të dyja së bashku, në brëndësi të tyre, degëzoheshin dhe ndërthurreshin me zanate të tjera: endësit, tjerrësit, floripunuesit, bojaxhinjtë, rrobaqepësit, dyshekpunuesit.

sono quelle di merciaio, strazzarolo (comprendeva varie attività, dallo scardassiere, cioè chi col pettine strazzava i bozzoli della seta per farli filare fino al venditore di tele), cimatore (chi rasava i peli dei panni), samiter (drappiere di filaticci ovvero venditore di tela straccia, la "bavela", e in genere lavorante o tessitore di drappi di seta), vellutaio, tagliacalze (calze significava calzoni), berrettaio, tintore, zuponer (giubettaio, fabbricante di giubetti), pettener (pettinatore di lane). A questi mestieri, più ricorrenti, seguono quelli di spadaro, battistagno, sagomatore (lavorante ai recipienti per olio), coffaner (fabbricante di cofani e casse). Dunque sembra essere il settore della lavorazione di cotone, lana, seta quello di prevalente occupazione degli albanesi, un settore in continua espansione a quell'altezza temporale, il cui mercato comprendeva un ambito vastissimo, da quello della città, a quello di terraferma, a quello internazionale. Spaziava dall'utilizzo per il privato, vesti, arredamento, a quello per il pubblico, arredi di palazzi, imbottiture per le gondole (le "rasse" da utilizzare nei felzi), per esempio; ma anche la larghissima lavorazione delle vele nel settore navale.

Nel 1476 era stato istituito il Magistrato alle Pompe per rispondere, nella direzione

Fat i tregtarëve të shajakut venecian ishte përdorimi i një bime: la robbia (rubia tinctorum), e cila prodhonte një ngjyrë të kuqe të veçantë. Edhe ngjyra "e kuqe turke", karakteristikë e traditës së ballkanit, nga e cila arrihej një ngjyrë e kuqe e ndezur, ishte shumë e përhapur në Shqipëri. Në Shqipëri është folur gjithmonë për ngjyrën "e kuqja shkodrane". Ishte familja fisnike Priuli që drejtonte tregtinë e madhe të alum-it me Kostantinopojën dhe Trebisonda ishte qëndra kryesore për furnizimin dhe tregtinë me alum, lëndë e parë për industrinë e tekstileve. S'mund të lëmë pa kujtuar bërësit e peliçeve o varoteri*; edhe në këtë sektor importimi i lëndës së parë dhe eksportimi i prodhimeve ishte i pandërprerë ndërmjet dy brigjeve të Adriatikut.* "Guarnacche"[5] *përdoreshin aq shumë në Venecie sa edhe në Shkodër deri në fund të shekullit të Tetëmbëdhjetë, sipas shënimeve të Çikonjës.*

Në rajonet e shkëmbimeve tregtare ndërmjet Venecies dhe Levantes, duke filluar nga Mesjeta, sasira të mëdha leshi i papërpunuar (deleje e/o dhie) eksportoheshin nga Shqipëria, dy herë më shumë nga çeksportohej nga Moreja e Kostantinopoja së bashku; zambellotti*, shajakë prej lesh dhie*

[5] *xhiube*

del controllo e del freno, al lusso sempre più dilagante e allo sperpero nel settore. Si pensi, per esempio, alle vesti nelle pitture del tempo, a quelle di Carpaccio innanzi tutto, per avere l'idea dello sfarzo e della preziosità dei tessuti.

Il mercato del tessile conglobava competenze multiple, in una scala che andava dal mercante "capitalista", ai maestri artigiani, ai lavoranti più umili. E l'industria tessile era strettamente collegata all'industri tintoria e ambedue, al proprio interno, si ramificavano e univano a tante arti parallele: tessitori, filatori, tira e batti l'oro, biancheggiatori, sartori, stramazzeri. La fortuna dei panni veneziani era stata l'utilizzo di una pianta: la robbia (rubia tinctorum), che forniva un rosso particolare. Anche il "rosso turco", specialità della tradizione balcanica, con cui ottenere un rosso acceso, scarlatto era largamente utilizzato. In Albania si parlò sempre di "rosso scutarino". Fu in particolare la famiglia patrizia Priuli a gestire un forte commercio di allume con Costantinopoli e Trebisonda fu piazza centrale di fornitura e commercio per l'allume, materia prima per il tessile. Da ricordare anche pellicciai o varoteri; pure per questo settore l'importazione di materia prima e l'esportazione di manufatti fu continua tra le due sponde

(prej kameli ishte leshi që vinte nga Egjypti), ishin pjesë e veshjeve veneciane.

Nuk mund të lihet në harresë një tregti tjetër ku shqiptarët ishin tregtarët më të aftë: tregtinë e tapeteve, të cilët përdoreshin kudo, në kisha, në godinat publike e private, më shpesh ato përdoreshin si mbulesa tavoline o për bukuri sesa si tapete dyshemeje. Tapeti "turcheschi" *shkruhet në inventarët e bërë në pallatet e fisnikëve venecianë.*

Nga sa kemi thënë deri tani, toponomastika që lidhet me shqiptarët, merr një kuptim më të qartë. Dihet pra se qysh në fillim të shekullit të Tetëmbëdhjetë çdo ure, rrugice, o themeli të qytetit iu vunë emrat, dhe ishin pikërisht punët e ndryshme ato, që për zakon a traditë, i dhanë emrin çdo pjese të qytetit: riva del carbon, calle dei botteri, campo della lana *etj.*

Ndërkohë u rregjistruan në qytet edhe komunitete të tjera jo veneciane si: fontego dei tedeschi, ponte dei greci, calle degli albanesi.

Sërisht shqiptarët, pra.

Rrugicat me emrat e tyre të kujtojnë ato vënde të lagjeve veneziane *në të cilat lulëzuan zanatet që kishin të bënin me punimin e tektileve: jo vetëm shitjen dhe përpunimin e leshit, por edhe ngjyrosjen në përgjithësi, në anën e* San Giacomo dall'Orio, *në* lagjen Santa Croce, *ku është* Calle degli Albanesi

dell'Adriatico. Le "guarnacche" furono in uso tanto a Venezia quanto a Scutari fino all'Ottocento, come annotava Cicogna.

Nelle ragioni di scambio commerciale tra Venezia e il Levante, fin dal Medioevo grosse quantità di lana greggia (di pecora e di capra) venivano esportate dall'Albania, in quantità doppia di quella esportata dalla Morea e da Costantinopoli; gli zambellotti, panni di lana di capra (se di cammello era invece lana di Egitto), furono sempre presenti nelle vesti veneziane.

Non va dimenticato un ricco mercato in cui furono attivi gli albanesi: quello dei tappeti, utilizzati in chiese, in edifici privati e pubblici, spesso come copritavolo e addobbi più che per calpestio. Tappeti "turcheschi" compaiono in gran numero negli inventari di palazzi di nobili veneziani.

Da quanto finora detto, ecco allora che la toponomastica relativa agli albanesi di cui all'inizio, può assumere a questo punto del discorso più precisi significati. Perché, si sa, quando nel primo Ottocento si procedette a una puntuale denominazione di ogni ponte, calle, fondamenta della città spesso fu l'attività artigianale che, per consuetudine e tradizione era stata colà esercitata a dare il nome a ogni singola zona: riva del carbon, calle dei botteri, campo della lana e così via. Fu *dhe ku akoma në shekullin e Tetëmbëdhjetë, do të na kujtojë Pompeo Momenti, gjëndeshin jorganpunues që furnizonin me lesh të famshëm (për nga cilësia) prej Shkodre. Në këtë anë, duke filluar nga shekulli i Gjashtëmbëdhjetë, ishte* Fondaco dei Turchi. *E njëjta karakteristikë me dy* calli degli albanesi *ndërmjet* San Rocco e Frari, *të dyja afër* Doganetta dell'Olio, *nga* calle dei Saoneri (sapunbërësve), *në calle* delle Saonarie (ku prodhohej sapuni)*: leshi i papërpunuar përzihej me vaj, ky i fundit ishte një element shumë i rëndësishëm në punimin fillestar të leshit.*

Prodhimi i tekstileve, ku ngjyrosja ishte punimi kryesor, ishte përgjatë Fondamente Nuove, *në zonën e* San Felice, *në* lagjen Canareggio, *ku edhe sot e kësaj dite kemi një* calle, *një* campiello, *një* ramo degli albanesi. *Numri i shqiptarëve që u vendosën aty duhej të ishte shumë i madh, sepse pikërisht në shekullin e Pesëmbëdhjetë u ndërtua struktura e parë "popullore", e banuar pikërisht prej shqiptarëve. Nga* San Felice, *ku ishin shtëpitë e* Priulëve *tregtarë të mëdhenj në shit-blerjen e tekstileve, siç e kemi parë, deri tek* Fondamenta degli Ormesini *(copra të veçanta prej sete të prura nga lindja) ishte një brez i tërë që dilte drejtpërsëdrejti në breg të kënetës, në të cilën ishin përqëndruar aktivitetet e ngjyrosjes së pëlhurave,* fustagni *(copa*

anche l'insediamento a suo tempo avvenuto di comunità non veneziane a essere registrato: fontego dei tedeschi, ponte dei greci, calle degli albanesi.
Gli Albanesi appunto.
Le calli loro intitolate rimandano in forma puntuale a parti dei sestieri veneziani in cui fu fiorente una attività artigianale legata alla lavorazione del tessile: smercio e lavorazione della lana, nonché attività tintoria, nella zona di San Giacomo dall'Orio, del sestiere di Santa Croce, dove c'è la *Calle degli Albanesi* e dove ancora nell'Ottocento, ricorda Pompeo Momenti, c'erano materassai albanesi che fornivano rinomata lana scutarina. In zona, nello specifico, dal Seicento ci fu il Fondaco dei Turchi. Stessa specificità per le due calli degli albanesi tra San Rocco e i Frari, entrambe prossime a una Doganetta dell'olio, a calle dei saoneri, a calle delle saonarie: la lana grezza veniva impastata con l'olio, che era dunque elemento indispensabile nel primo maneggio dei tessuti di lana.
Lavorazione del tessile, con spiccata attività tintoria verso le Fondamente Nuove, nella zona di San Felice, nel sestiere di Canaregio, dove ci sono una calle, un campiello, un ramo degli albanesi. Là l'insediamento dovette essere numeroso e vi *të trasha) e për më tepër ajo e mëndafshit. Tregtia e madhrave të importuara dhe përpunimi i leshit tek* Riva degli Schiavoni, *në* lagjen Kështjella, *na tregon për* Calle degli Albanesi, *paralel me* Calle delle Rasse, *lesh* i papërpunuar *thamë. Letrat e arkivit na dokumentojnë se në shekullin e Tetëmbëdhjetë, në zonën përgjatë Rruga Xhufa, ishte një punishte për prodhimin e kapuçëve prej leshi. Emërzimi Rruga Xhufa, është shpjeguar me emrin e një qyteti armen; por në gjuhën shqipe* jufka *quhej një pëlhurë në formë gërsheti, e cila përdorej si kordon o lidhëse apo për të bërë fjongo me të cilat zbukuroheshin kapuçët dhe patiqet. U dashka parë pra kuptimi i këtij "ninzioleto"*[6]*? Apo duhet t'i shtojmë një kuptim të dytë?*
Nga ç'shohim, përsëri gjejmë punimin e tekstileve në zonën që nga San Luca *të çon tek* Sant'Angelo, *ku gjënden dy* calli degli Albanesi. *Në afërsi të* Santo Stefano *dhe* Scuola dei Laneri, *kundruall kishës, që ishte vëndtakim sidomos për bergamasit.*
Nga sa kemi thënë më sipër, nuk ka toponime të mirëfillta që të lidhen drjtpërdrejt me komunitete shqiptare në lagjen Dorsoduro, *por pranohet qënia e tyre në zonën e Shën* Angelo Raffaele, *zonë*

[6] *fjalë tipike veneziane: korniza ku janë të shkruara udhëzime topografike të qytetit të Venecies.*

fu costruita nel Cinquecento una delle primissime strutture edilizie "popolari", occupate proprie da albanesi. Da San Felice, dove c'erano case dei Priuli attivissimi nella mercatura relativa al tessile, lo si è visto, fino alla Fondamenta degli ormesini (particolari tessuti di seta di origine orientale) era tutta una fascia che si affacciava sulla laguna in cui si concentrava l'attività di tintura di tele, fustagni, e soprattutto sete.
Traffico di importazione e lavorazione di lane presso Riva degli Schiavoni, nel sestiere di Castello, pare recitare la *Calle degli Albanesi*, parallela a calle delle rasse, lane grezze si è detto. Le carte di archivio documentano che nell'Ottocento, nella zona verso Ruga Giufa, c'era una officina che produceva berrette in lana cotta. Ruga Giufa, a proposito, è stata spiegata come toponimo che richiamo, forse, il nome di una città armena; ma in albanese jufka era un tessuto intrecciato che si utilizzava per cordonature e legacci nelle vesti e per i fiocchi con cui ornare berretti e babbucce. Sarà da rileggere il significato di quel "ninzioleto"? O comunque da affiancarne un secondo significato?
Lavorazione del tessile ancora nella zona che da San Luca porta a Sant'Angelo, dove ci sono due calli degli Albanesi. Prossime a Santo Stefano e alla Scuola dei Laneri che,

kryesore dhe e gjërë kjo në përpunimin e tekstileve, punë këto që bëheshin në banesë dhe kryesisht nga gratë, të ashtuquajtura incannatrici. *Manuel de Azevedo kur vizitoi Venecien në shekullin e Shtatëmbëdhjetë pa aty një numër të madh tezgjahësh. Në* Mariegola *në vitit 1522 lexohet pikërisht kështu, zona e* Osso Duro-s *ku mblidhen taksat e sivëllezërve. Punëtorët banues në zonën midis* Angelo Raffaele *e* Santa Marta, *në shekullin e Tetëmbëdhjetë, bëjnë kapuçë për "përdorim në Lindje" për eksportim.*
Me sa shihet, ka aq shumë material për të lexuar mbi një prej veprimtarive kryesore të shqiptarëve në qytetin e Venecias, duke filluar nga Mesjeta deri në shekullin e Tetëmbëdhjetë, nga momenti kur vëndi i tyre u përfshi në zotërimet ballkanase që "mbroheshin" nga venecianët e deri kur u shndërruan në nënshtetas të perandorisë otomane.
Sidomos qylymat prej leshi, të punuar në tezgjah, stofra leshi, mëndafshi dhe linoje, (prodhime për më tepër për eksportim), pëlhura të zbukuruara me qëndima me fill floriri: fama e punimeve shkodrane u rajt për shumë shekuj.
Ndër punërat e shumë që ata bënë, nga ajo e gurthyesit, *zavateri-t (këpucpunues-it),* hekurpunues, *tek ajo e gdhendës-punues*

dirimpetto alla chiesa, era punto di riferimento soprattutto per i bergamaschi.

Come si è detto non ci sono toponimi, specifici, relativi alla comunità albanese nel sestiere di Dorsoduro, ma accertata fu la loro presenza nella zona dell'Angelo Raffaele, tutta un'area di capillare e diffusa lavorazione del tessile, effettuata per lo più a domicilio e da manodopera femminile, le cosiddette incannatrici. Manuel de Azevedo in visita a Venezia nel Settecento vi ci trovava numerosissimi telai. In *Mariegola* si cita nel 1522, espressamente, la zona di Osso Duro dove riscuotere i contributi di confratelli. Manodopera residente tra l'Angelo Raffaele e Santa Marta fabbrica nell'Ottocento berrette ad "uso levantino" destinate all'esportazione.

Ce n'è abbastanza, si crede, per leggere una delle attività prevalenti degli albanesi in città nel corso dei secoli, dal Medioevo all'Ottocento, da quando la loro terra faceva parte di dominii balcanici a quando furono "protetti" dai veneziani a quando divennero sudditi dell'impero ottomano.

Tappeti, specie di lana, realizzati al telaio, stoffe di lana, di seta e di lino, (materiali sempre largamente esportati), tessuti lavorati con ricchissime decorazioni in fili dorati: la tradizione scutarina del tessile fu rinomata per secoli.

floriri, argjëndi, bakri, e nuk duhet të harrojmë një sektor tjetër karakteristik për Venecien ku ata ishin të pranishëm: arti i punimit të qelqit, i cili ishte një zanat i ruajtur me fanatizëm nga venecianët dhe për një rreth të mbyllur mjeshtrash; prandaj dhe na çudit fakti se si një familje shqiptare drejton në Murano furrin "alla pigna"*; jemi në shekullon e Katërmbëdhjetë, me (shqiptarin)* Nicolò di Biagio.

Sigurisht që nuk munguan edhe punëtorët e thjeshtë apo shqiptarët e varfër si: rematorët, harkëtarët, punëbërësit në shtëpi, rrojet e natës, postierët, pra një "proletariat mjaft i varfër", rradhëve të të cilëve u shtohen edhe endacakët dhe kriminelët. *Ky realitet, sigurisht, nuk pasqyron vetëm komunitetet e huaja.*

Në këtë pikë të historisë duhet të thellohemi pak më shumë. Procesi i integrimit të shqiptarëve në Venecie u krye shumë shpejt, thamë më sipër, si rrjedhojë e një politike të veçantë mikpritëse dhe të jashtëzakonshme të zbatuar nga Serenisima, politikë kjo që do të karakterizojë gjithë vitet në vijim, duke filluar nga humbja e bazave në Shqipëri, nga Durrësi në vitin 1501, tek Ulqini e Tivari në vitin 1571.

Por proçesi i integrimit duhet parë edhe si pjesë përbërëse e marrëdhënieve shekullore tregtare dhe kulturore, ndërmjet dy brigjeve

Fig. 22 | Venezia, Palazzo Ducale, Capitello dei Popoli, Museo Correr

Tra le tante altre professioni che li videro coinvolti, da quella dei taiapiera, zavateri, battistagno, a quella dei cesellatori (su oggetti di oro, argento, ottone), dei fabbri, dei marangoni, degli armaroli non va dimenticato uno specifico settore lavorativo che li vide presenti: l'arte vetraria, che fu a Venezia notoriamente un'arte sempre gelosamente chiusa e protetta; perciò stupisce di trovare una famiglia albanese che gestisce a Murano la fornace "alla pigna"; si è nel Quattrocento, con l'albanese Nicolò di Biagio.

Certo non mancò anche la manodopera di basso livello e non mancarono dunque le presenze di albanesi in fasce sociali infime come rematori, arcieri, domestici, guardie notturne, corrieri, un "proletariato abbastanza miserabile", cui aggiungere emarginati e malviventi. È una realtà ovvia, che non è riferibile solo alle comunità straniere.

A questo punto una riflessione è dovuta. È stato rapido il processo di integrazione, si è detto, degli albanesi a Venezia, conseguente a una politica specifica ed eccezionale di accoglienza voluta dalla Serenissima, una politica che sarà mantenuta anche in seguito, all'indomani della perdita delle altre basi in Albania, da Durazzo nel 1501, a Dulcigno e Antivari nel 1571.

të Adriatikut, që ne jemi përpjekur deri tani të përshkruajmë.

Kodikët e Shkodrës na mësojnë se shkëmbimet ekonomike ndërmjet dy brigjeve ishin edhe shkëmbim zotësish, aftësish, njohuri zanatesh. Pra ishte qarkullim kulturash, dhe rrymat migruese, mund të themi sot krejt natyrshëm, mund të përmblidhen si frutat e një peme të madhe të lirisë ekonomike veneciane.

E si mund të ishte ndryshe për një qytet udhëkryq popujsh, ku akoma në shekullin e Katërmbëdhjetë fiorentini Jacopo d'Albizzotti Guidi pëshkruante kështu të huajin:

Ç'do kush strehohet këtu
Gjermanë, Italianë e Lombardë,
dhe, një ditë të bukur nuk vonojnë,
Francezë e Burbonë dhe shumë Anglezë,

Ma il processo va anche inquadrato all'interno di quel dialogo secolare di mercatura e di cultura, tra le due sponde dell'Adriatico, che si è cercato fin qui di delineare.
Gli Statuti di Scutari insegnano: gli scambi economici tra le due sponde furono anche scambi di competenze, di abilità, di saperi artigianali. Fu circolarità di culture dunque, e anche i movimenti migratori poterono, quasi naturalmente si direbbe, conglobarsi come frutti del grande albero della libertà economica veneziana.
Non poteva essere altrimenti in una città crocevia di popoli, che ancora nel Quattrocento così descriveva un "foresto", il fiorentino Jacopo d'Albizzotti Guidi:

Dentro si alberga d'ogni condizione
Zente Todesca, e Italici e Lombardi,
e, se el bel dir non tardi,
Franzesi e Borgognoni e molti Inglesi,

Ongari e Schiavi de molti paesi,
Tartari e Mori e Albanesi e Turchi,
che vien con navi e burchi
a far sua vita, e mai non se ne parte (fig. 22).

Ungari e Skllevër nga shumë vënde,
Tartarë, Afrikanë, Shqiptarë dhe Turq,
që vijnë me anije e barkëza
jetën këtu ta fillojnë, e kurrë më nuk
shkojnë. *(fig. 22).*

5. L'ALBANIA NELLA CULTURA E NELL'ARTE VENETA
SHQIPËRIA NË KULTURËN DHE ARTIN VENECIAN

Quale profilo dell'albanese entrò nelle pagine di scrittori veneti a partire dal '400?
In forme molteplici, si vedrà: dall'umilissimo soldato, al lavorante in arsenale, al nobile cavaliere; anche alle donne si darà volto.
Assorbita nel metabolismo del quotidiano, di cui si è detto, una specificità albanese si mantiene entro il tessuto lavorativo della città; l'albanese avvertito come "il diverso", come "l'altro" non poteva essere l'artigiano o il mercante pienamente integrati, quanto piuttosto l'appartenente a un mondo antitetico: quello della guerra. Quindi il militare, il mercenario, in tutta una gamma di ruoli.
È innanzi tutto l'ambito della scrittura teatrale quello in cui verificare la presenza albanese.
Nel 1499 nel chiostro dei frati agostiniani di Santo Stefano veniva rappresentata una commedia, composta anni prima, di

Si përshkruhen shqiptarët në krijimet e shkrimtarëve venecian në fillim të shekullit të Katërmbëdhjetë?
Siç do të shihet, përshkrimet janë nga më të ndryshmet: nga ushtari i thjeshtë, tek punëtori në arsenal, tek fisniku; s'do të mungojë këtu as figura e gruas.
Të shkrirë në jetën e përditshme, siç kemi thënë më lart, një pjesë e shqiptarëve bënin pjesë në grupin e punëtorëve të qytetit; shqiptari i ndjerë "ndryshe", si një "tjetër" nuk mund të ishte zanatçiu apo tregtari i integruar plotësisht, për më tepër ai i përkiste një bote tjetër: asaj të luftës. Kështu pra ushtarët, rrogëtarët, në të gjitha format e tyre.
Dhe janë shkrimet teatrore ku vertetohet më së miri prania e shqiptarëve.
Në vitin 1499 në kjoskën e fratëve agostinian të Santo Stefano *u shfaq një komedi, e kompozuar tre vjet më parë, e Tommaso*

Tommaso di Mezzo, intitolata *L'Epirota*: storia di viaggi, fughe, riconoscimenti tipici del teatro umanistico, di ascendenze classiche; protagonista un maturo e ricco albanese che attraversa il mare alla ricerca della nipote. Si noti il titolo che rinvia alle antiche vicende dell'Epiro; l'umanista Giorgio Merula ancora nel 1474 nel suo *Bellum Scodrense* (sul primo assedio di Scutari) diceva: "era stata invasa l'antica Macedonia che nei tempi più recenti è detta Albania".

Vari testi dei primi decenni del Cinquecento, tra cui quelli del "buffone" attore Zuan Polo, alias Paulavichio, presentano avventure pseudo eroiche di tipi caricaturali; il riso era assicurato innanzi tutto dalle storpiature linguistiche dei protagonisti "foresti", fossero battute del dialetto dei facchini bergamaschi, fossero espressioni dalmate, fossero grecismi messi in bocca a soldati albanesi. In quei testi gli stradioti, i mercenari assoldati numerosi da Venezia, provenienti spesso dall'Albania del sud e dalla Morea, sono presentati come genericamente albanesi.

I testi così detti "alla bulesca" portavano sulla scena il tipo, sempre caricaturale, dei bravi-bulli, ossia dei tanti ex soldati che andavano a popolare un certo mondo notturno veneziano fatto di bevitori, rissosi,

di Mezzo, me titull Epirjoti: histori udhëtimesh, arratisjesh, me shënjat dalluese të teatrit humanist, me prejardhje klasike; si personazh kryesor është një shqiptar në moshë mesatare dhe i pasur, që kapërcen detin në kërkim të mbesës së tij. Të bie menjëherë në sy titulli i komedisë, i cili të shpie në ngjarjet e moçme të Epirit; humanisti Gjergj Merula edhe një herë në vitin 1474 në librin e tij Bellum Scodrense *(mbi shtetrrethimin e parë të Shkodrës) thotë: "ishte pushtuar Maqedonia e moçme që në kohët tona i thonë Shqipëri".*

Tekste të ndryshëm të shkruar në dhjetëvjeçarët e parë të shekullit të Pesëmbëdhjetë, ndër to edhe ato të "qesharakut", aktorit Zuan Polo, i thënë Paulavichio*, paraqesin aventura qesharake pseudo-heroike; e qeshura arrihej për më tepër nga shtrëmbërimet gjuhësore që bëheshin nga protagonistët "foresti", ndoshta replika në dialekt nga* facchini *bergamask, ndoshta shprehje dalmate, ndoshta fjalë greke të vëna në gojën e ushtarëve shqiptarë. Në ato tekste* i stradioti[7]*, në numër të madh kryesisht nga zona e Venecies, shpesh me origjinë nga Shqipëria e Jugut o Moreja, paraqiteshin, në përgjithësi, si shqiptarë.*

[7] stradioti *ushtarë të kavalerisë së lehtë, për më tepër shqiptarë, por edhe dalmatë e grekë, që Republika e Venecies organizoi në gjysmën e dytë të shekullit të XV, për të përballuar sulmet e otomanëve.*

protettori. Nell'anonima *Egloga di Ranco e Tuognio e Beltrame* il bravo Ranco parla veneziano, di contro agli altri due compari che parlano pavano e bergamasco; è presentato armato di tutto punto, con maglia metallica e sacchetto di pallottole, aggressivo e millantatore; parla un perfetto veneziano e ci tiene precisare con orgoglio agli altri due che incontra casualmente che, lui discende "de casa d'Albania"; da casa, ossia da casata; il rinvio nobiliare fa parte del profilo parodico del personaggio.

Affini in qualche modo all'ambito recitativo, altri testi letterari, impostati su calchi della tradizione popolare veneta, furono caratterizzati da un marcato plurilinguismo, testimonianza preziosa delle tante lingue presenti nella metropoli veneziana e della lingua composita dei tanti immigrati.

Alessandro Caravia, gioielliere con bottega a Rialto, (tra i clienti ebbe lo stesso sultano che conobbe di persona a Costantinopoli), fu autore di alcuni poemetti di materia popolare; tra gli altri *La verra* (=guerra) *antiga de Castellani, Canaruoli e Gatti*, del 1550. È la "guerra", ambientata nel 1421, tra gli abitanti di Castello e gli abitanti di Canaregio aggregati agli abitanti di San Nicolò dei Mendicoli. Erano lotte di forza, le famigerate lotte dei pu-

Këto tekste të quajtura "alla bulesca" *sillnin në skenë tipin qesharak, i mirë e harbut, apo të ish ushtarëve të cilët kalonin natën nëpër pijetore, o të atyre që ziheshin me grushta, o të atyre që i mbronin. Në* Egloga di Ranco e Tuognio e Beltrame *Rankua i urtë flet në dialektin venecian, me dy shokë të cilët flasin në dialektin e pavies dhe bergamos; paraqitet i armatosur nga koka deri tek këmbët, me bluzën e hekurt dhe qeskën e gjyleve, i egërsuar dhe mburracak; flet në një dialekt të pastër venecian, u thotë dy të tjerëve që takon rastësisht, duke theksuar me krenari, se ai rrjedh "nga një familje me origjinë Shqiptare"; prej shtëpie, o dere të madhe; ai vë shpesh në dukje origjinën e tij shqiptare, dhe kjo bënë figurën e tij qesharake.*

Tekste të tjerë letrarë, të ngjashëm pak a shumë me komedinë dhe të krijuar sipas traditës popullore veneciane, u karakterizuan nga një vulë shumëgjuhëshe, dëshmi me vlerë e pranisë së gjuhëve të shumta në metropolin venecian dhe gjuhës së pasuruar prej shumë imigrantëve.

Aleksandër Karavia, floripunues me punishte në Rialto, (ndër klientët e tij edhe një sulltan që ai vetë njohu në Kostantinopojë), ishte autor i disa poemëzave popullore; ndër to La verra *(=guerra)* antiga de Castellani *(lufta e vjetër e Kështjellarëve)*, Canaruoli e Gatti, *të vitit 1550. Janë "ndeshje", të am-*

gni, con cui a Venezia si fronteggiavano abitanti di sestieri diversi, spesso giocate sui ponti, con relativi tuffi nei canali. Degenerarono nel tempo finendo in tumulti, bastonature, anche morti e perciò vennero sostituite da gare meno aggessive, come quelle delle Forze d'Ercole.

Tradizionalmente i castellani portavano berretto e fascia rossi, per cui erano soprannominati gamberi; i Nicolotti portavano berretto e fascia neri e perciò erano soprannominati seppie.

Bene, proprio all'inizio del vivacissimo racconto, c'è una scurrile provocazione che un castellano, Tota, indirizza a un canaruolo di nome Belleca e allora

Belleca ghe rispose: Albaneseto
Magna pegola sbricco da un marchetto

Dunque Tota, castellano, è apostrofato come mangia pece, bravo da quattro soldi, albaneseto; termine quest'ultimo in funzione in certo modo offensiva di straniero, estraneo.

E ancora qualche strofa più avanti i canaruoli attaccano i castellani:

Femo sti Castelani impegoladi
D'Albanesi e Schiavoni inzenerai

Giocando sull'immagine realistica della pece, elemento centrale nei lavori dell'Arsenale, i canaruoli definiscono gli avversari come impegolati generati da Albanesi e *bientuara në vitin 1421, mes banuesve të* Castello *e atyre të* Canaregio, *këta të fundit të bashkuar me ata të* San Nicolò dei Mendicoli. *Ishin ndeshje mes më të fortëve, që shpesh përfundonte me rënien në kanal. Me kalimin e viteve këto lojra përfundonin me trazira, rrahje me shkopinj, ndonjëri kishte edhe të vdekur, prandaj u zëvendësuan, me kalimin e kohës, me lojra më të qeta, si ajo e* "Forze d'Ercole".

Kështjellarët zakonisht mbanin në kokë kapuç me vija të kuqe, prandaj dhe i quanin "gamberi"; kurse Nikollajt (Nicolotti) mbanin kapuç me vija të zeza, dhe për këtë quheshin "seppie".

Pikërisht kur rrëfimi fillon e bëhet interesant, ja ku na del një kështjellar me emër Toti, i cili me ngacmime të ulta, i drejtohet një "canaruolo" me emër Beleka (Belleca) e

Beleka ju përgjigj: Or shqiptar
i mirë si roje po mos mendo kushedi çfarë

Kështu pra Tota, "castellano", cilësohet si peshkngrënës, pa vlerë, "albaneseto"; term ky i fundit me kuptim ofendues, i huaj, që vin nga një vënd tjetër, që s'ka lidhje me ne. Dhe pak strofa më poshtë shohim "i canaruoli" të sulmojnë "i castellani":

Ti bëjmë këta Kështjellarët pisë
Shqiptarët dhe "Schiavoni" në përgjithësi

Duke lozur me pamjen reale të peçes (serrës), lëndë e rëndësishme në Arsenal, "i

Fig. 23 | *Arsenale di Venezia*, Archivio di Stato di Venezia, Documento 1616, gennaio 21, *Corporazioni religiose, San Sebastiano*, b. 15, fasc. 1

Schiavoni. È un rinvio a certa manodopera straniera innanzi tutto, ma è notazione preziosa per i commerci tra Venezia e Albania, che mai è stata rilevata; per la spalmatura delle navi la pece era materia prima indispensabile e infatti, con catrame e sevo, venivano importate a Venezia la pece tenera da Cattaro e la pece dura da Valona: quest'ultima dunque dall'Albania, specie dal suo entroterra del centro sud.

Continueranno lungo tutta la guerra le apostrofi contro i castellani e i loro lavori di arsenalotti: di "siega asse", cioè sega tavole, ma soprattutto di "sbrachi calefai", ossia di bulli che mettono stoppa e catrame nelle fessure dei legni delle imbarcazioni (fig. 23).

In un altro poemetto di Alessandro Cara-

canaruoli" përcaktojnë kundërshtarët si të lindur nga Shqiptarë dhe Schiavoni. Para së gjithash ata i referohen fuqisë punëtore të huaj, shënim i çmuar për tregtinë mes Shqipërisë dhe Venecies, që kurrë më parë ishte vënë në dukje; për ngjyerjen e anijeve serra ishte lëndë e domosdoshme dhe tamam, me katram e dhjamë, në Venecia importohej peçe e butë nga Kotorri dhe peçe e fortë nga Vlora: kjo e fundit pra nga Shqipëria.

Ngacmimet ndaj castellani *dhe punës së tyre prej* arsenalotti, *"siega asse", d.m.th. prerës dërrasash, do të vazhdojnë gjatë gjithë kohës së luftës, o të mburravecave që vënë fitila dhe katrame nëpër vrimat e dërrasave të anijeve. (fig. 23).*

Në një poemëz tjetër të Aleksandër Kara-

via: *Naspo bizaro*, è narrata una lunga storia di amore e di pazza gelosia tra Naspo e Cate, ambientata ai Biri, verso l'Arsenale. Naspo è un bravo, la sua armatura fatta di spada, pugnale, targa e celata è l'unico bene di cui dispone. È geloso di tutti gli avversari rappresentati dai tanti arsenalotti, che smesso il lavoro, si ripuliscono, si vestono a dovere, girano attorno alla bionda bellissima Cate. Qual è l'arsenalotto-avversario tipo?

Quando un castellano è innamorato, se ne va in giro *de pano fin e de veluo vestio*, una spada in cintura, tutto *perfumegao*, promufato, con barba e pettinatura riccia: *co la so miecra e rizi petenao*. Con la sua *miecra* scrive Caravia, venezianizzando l'albanese *mjekrra*, barba: cioè ancora parlando di un castellano rinvia alla presenza di albanesi nella manodopera dell'Arsenale veneziano, in questo caso con un prestito linguistico.

È un'altra testimonianza di compresenze di nazionalità, albanese nella fattispecie, nel quotidiano lavorativo della città.

Storie di albanesi militari, ma militari di alto livello, raccontano due novelle di Matteo Bandello.

La prima, ambientata a Verona, è la storia del Signor Gostantino Boccali, *giovine nobilissimo di quei despoti e principi che de la Grecia e del reame de lo Epiro furono*

vies: Naspo bizaro*, tregohet për një histori të gjatë dashurie dhe xhelozie të fiksuar mes Naspo e Kate, e ambientuar në Biri, për në Arsenale. Naspo është një njeri i mirë, si armë ka veç shpatën, kamëzën, targa me emrin e tij dhe kapuçi janë të vetmet gjëra që ka. Ai është xheloz ndaj gjithë kundërshtarëve që përfaqësohen nga* arsenalotti*, të cilët, sapo mbarojnë punën pastrohen, vishen me rrobat më të mira, dhe i vinë vërdallë (rreth e rrotull) bjondes së bukur Kate. Kush na qënka pra* arsenalotto-*ç'tip kundërshtari është ai?*

Kur një castellano *bie në dashuri,* del në xhiro më rroba të hijshme dhe me kadife i veshur*, shpatën në brez, i gjithi i parfumosur,* perfumegao*, me mjekrën dhe flokët kaçurrela:* co la so miecra e rizi petenao. *Me* miecra *shkruan Karavia, duke venecianizuar fjajën shqipe* mjekrra*: sërishmi, mjafton të flitet për një* castellano *dhe kjo na kujton praninë e shqiptarëve si fuqi punëtore në* Arsenale veneziano*, në këtë rast me një pretekst gjuhësor. Një dëshmi tjetër që tregon për qënien e kombësive të huaja, atë të shqiptarëve në këtë rast, në punët e përditshme në qytet.*

Për histori ushtarakësh shqiptarë, ushtarakë të nivelit të lartë bile, rrëfejnë dy novelat e Mateo Bandelit.

E para, e ambientuar në Veronë, është historia e Zotit Gostantin Bokali, dja-

da turchi cacciati. Siamo in piena storia di migrazioni forzate, dunque, conseguenti alle conquiste ottomane. Comandava *una banda di cavalli leggeri* nella città scaligera, nel secondo decennio del Cinquecento. Si innamora follemente di una donna che non lo ricambia e che, forse esasperata dalle profferte, finisce con l'invitarlo a un risolutivo tuffo in Adige, che Gostantino all'istante accetta. Era autunno, *il freddo era grande*; Gostantino, alle parole della donna, *dato gli sproni nei fianchi ad un caval turco*, salta nelle acque dell'Adige, con le quali cominciano a lottare cavaliere e cavallo, tra lo sbigottimento e le urla degli astanti. Quasi prossimo ad annegare, Gostantino scorge tra la folla la sua donna, sconvolta e piangente di fronte a tale coraggio; trova la forza di raggiungere la riva e trova, ovviamente, la donna divenuta pietosa e piena di amore, pronta ad accoglierlo. Forza fisica e forza passionale: la sfida alla vita implicita nel ruolo militare diviene sfida anche ai sentimenti, esorbitante e fuori norma. Valoroso e passionale dunque, è questo il profilo del giovane albanese registrato dal narratore.

Una seconda novella di Bandello ha per protagonisti personaggi del sud Albania e della Morea, ancora uomini d'armi, fug-

losh shumë fisnik i atyre tirranëve dhe prijësave që nga Greqia dhe mbretetëria e Epirit prej turqve u përzunë. *Jemi në kohën e emigrimeve të detyruara, pra, si rrjedhojë e pushtimit turk. Komandonte* një njësi me kuaj me armatime të lehta *në qytetin veronez, në dhjetëvjeçarin e dytë të shekullit të Pesëmbëdhjetë. U dashurua si i marrë me një grua e cila nuk i përgjigjej dashurisë së tij, dhe një ditë, ndoshta e bezdisur nga propozimet e tija, e fton që të hidhet në Adixhe, ftesë të cilën Gostantini e pranon sa të hapësh e të mbyllësh sytë. Ishte vjeshtë,* bënte shumë ftohtë*; Gostantini, sapo dëgjoi fjalët e vajzës, e* cungoi kalin turk në brinjë*, dhe pa u menduar dy herë u hodh në ujërat e lumit Adixhe, me të cilat luftojnë si kali ashtu dhe kalorësi, mes habisë dhe ulërimave të njerëzve. Gati po mbyteshin, kur Gostantini dallon në mesin e njerëzve vashëzën e tij, e tronditur, përballë një guximi të tillë, ajo po qante; mblodhi të gjitha forcat dhe arriti tek bregu, ku gjeti të dashurën e tij plot mëshirë e dashuri, që mesi e priste.*

Forza fizike dhe forza e pasionit: sfida ndaj jetës e fshehur në rolin e një ushtari shndërrohet në luftë ndaj ndjenjave, e tepruar dhe jashtë çdo norme. Trim dhe plot ndjenja pra, ky është profili i djaloshit shqiptar, sipas novelistit.

giti dalle loro terre. Pietro Barza, capo di cavalleggeri, vede cadere la sua città, Modone, in mano ai turchi, che vi fecero crudeltà mai sentite a memoria d'uomo, sottolinea Bandello. Ecco perché tutti quelli che poterono, *lasciata l'amata patria, abbandonati i loro beni, a la meglio che poterono se ne vennero in Italia*. Il Barza si stabilisce a Mantova, al servizio del marchese Francesco Gonzaga. Ha con sé la moglie Elena, bellissima, che tutti chiamano *la greca Elena*. Muore presto però e la vedova, appena ventiquattrenne, passa a seconde nozze con il cavaliere albanese Spada, famoso per la sua maestria militare. Sarà un inferno per la donna il secondo matrimonio, perché il marito andrà sempre più rodendosi in una ingiustificata gelosia; un *umore malinconico* andrà progressivamente a devastare la sua lucidità mentale; finirà con l'uccidere prima la moglie, poi se stesso. Un racconto tragico in questo caso, di una vera e propria patologia; prende lo spunto da un connotato diffuso evidentemente nella percezione del tempo: tipica dell'uomo albanese è la gelosia.

Ancora una testimonianza letteraria viene da Luigi da Porto, cui si deve il ben noto caso di Giulietta e Romeo: è lui a firmare uno splendido racconto di integrazione albanese.

Novela e dytë e Bandelit ka për protagonist njerëz me prejardhje nga jugu i Shqipërisë dhe nga Moreja, përsëri burra armësh, që janë arratisur nga vëndet e tyre. Pjetër Barxa, komandant i kavalerisë së lehtë, sheh rrëzimin e qytetit të tij, Modones në duart e turqve, të cilët u sollën aq mizorisht sa s'ishte dëgjuar kurrën në jetë, thekson Bandeli. Ja pra përse të gjithë ata që mundën, lanë mëmëdheun e dashur, braktisën pasuritë e tyre, *dhe gjëja më e mirë që mund të bënin ishte të vinin në Itali. Barxa vendoset në Mantovë, në shërbim të markezit Françesk Gonxaga. Me vete ka nusen Helenë, grua shumë e bukur, që të gjithë quajnë grekja Helenë. Vdekja e rrëmben shpejt dhe vejusha e re, vetëm njëzetekatër vjeçe, martohet sërisht me një kavalier shqiptar të quajtur Spada, i dëgjuar për mjeshtërinë e tij ushtarake. Martesa e dytë shndërrohet në ferr për gruan, sepse zëmrën e burrit do e gërryejë gjithmonë e më tepër një xhelozi e sëmurë; një* umore malinconico *me kalimin e kohës do i dëmtojë kthjelltësinë mendore; historia përfundon me vdekjen e tyre, në fillim vret gruan pastaj veten e vet. Rrëfim tragjik ky, një sëmundje e vërtetë do të shpreheshim; merr shkas nga një tipar dallues i përhapur në atë kohë: karakteristikë e burrit shqiptar është xhelosia.*

Një dëshmi tjetër letrare na vin nga Luigji

Dice il da Porto che si tratta di "una vera favola"; protagonista un uomo che *ancorché albanese, tiene assai del greco*. Si è in Friuli, attorno al 1510-11 nelle terre di confine verso Cividale: è il da Porto stesso che dirige truppe di cavalleria leggera, lì stanziate contro le ripetute incursioni dei turchi (terribile, si ricordi, era stata quella nel 1499). Al suo seguito ci sono molti mercenari levantini e tra quelli un giovane *valoroso e malizioso* Martino Gradani di cui tutti in paese, si è a Ramanzacco, notano la straordinaria somiglianza con un bambino che era stato rapito dai turchi; Martino è malizioso, cioè furbo e scaltro; i parenti che piangono ancora il piccolo rapito sono pronti a riconoscere tutte le somiglianze. Martino approfitta della situazione e racconta quante pene abbia passato in prigionia e come abbia dovuto rinnegare la fede di Dio; tutti sono travolti dalla commozione. La madre scruta il corpo del figlio e individua però un particolare che non era del figlio: il dito mignolo era come doppio, il piede di Martino aveva sei, non cinque dita. Con uno scatto di ingegno, Martino racconta che per impedirgli la fuga, che più volte aveva tentata, i turchi *gli avevano diviso il mignolo di entrambi i piedi, per meglio conoscerlo se più fuggisse.*

nga Porto, të cilit i përket tregimi i famshëm i Xhulieta e Romeo-s: ai vetë do të firmosë një tregim të shkëlqyer për integrimin e shqiptarëve.
Sipas da Porto flitet për një "përrallë të vërtetë"; personazh kryesor akoma një shqiptar, që i jep më rëndësi se greku. *Jemi në Friuli, rreth vitit 1510-11 në kufi me Çividalen: vetë da Porto drejton kavalerinë e lehtë, e vendosur aty kundër sulmeve turke, (i tmerrshem kishte qënë ai i vitit 1499). Nën urdhërat e tij janë shumë rrogëtarë nga lindja dhe ndër këta gjëndet edhe një djalosh sa trim aq dhe i djallëzuar, Martin Gradani tek i cili gjithë njerëzia, jemi në Ramanxako, dallojnë një ngjashmëri të jashtëzakonshme me një fëmijë që turqit e kishin rrëmbyer kur ishte i vogël; Martini është dinak, d.m.th. i djadhëzuar dhe i çalltisur; familjarët të cilët e qajnë akoma, janë gati të njohin shënjat dalluese të djalit. Martini përfiton nga rasti dhe u tregon se sa shumë ka hequr në burg dhe se si e kishin detyruar të mohonte Zotin e vet; të gjithë ishin mallëngjyer nga tregimi i tij. Mëma vrojton trupin e djalit dhe dallon diçka të veçantë që djali i saj nuk e kishte patur kur ishte i vogël, këmba e Martinit nuk ka pesë por gjashtë gishta. Martini, me një hov zgjuarsie tregon se si turqit, me qëllim që ai të mos arratisej, shumë herë kishte tentuar,*

La mamma, il fratello e tutti i famigliari sentono raddoppiare il dolore al racconto dell'atrocità subita dal bambino: è dunque il loro, se lo vogliono finalmente riprendere.

Laonde costui di Martino Gradani epiroto divenne in un subito da Ramanzacco friulano; e trovato madre, fratello, parenti, roba, si stette molto tempo con questo nome in codesto luogo, avendovi preso moglie, e diviso col fratello il patrimonio.

Nessuna differenza di fondo c'è tra lui albanese e un friulano; si può facilmente assimilare nelle abitudini di vita di un gruppo familiare italiano; si trova una ragazza e possono mettere su casa e avere un figlio. Il figlio sarà Gradani o Ramanzacco? Albanese o friulano? Semplicemente veneziano; così come diventarono marchigiani, calabresi, siciliani i tanti immigrati albanesi che andavano in quegli anni a sistemarsi in varie regioni italiane.

Sono le microstorie del quotidiano a formare lo zoccolo della storia, che si sostanzia delle diversità.

Come bene comprese e insegnò lo Stato Veneziano.

Un ultimo cenno alla immagine della donna albanese quale fu fissata in pagine di eruditi e storici tra Cinquecento e Seicento. Nel 1554 Gian Battista Cipelli, Egnazio

gishtat e vegjël të të dy këmbëve ia kishin çarë më dysh, kështu do ta kishin më të lehtë për ta njohur në rast se ai do të arratisej.

Dhimbja e mëmës, vëllezërve dhe gjithë familjarëve dyfishohet kur dëgjojnë për mizoritë që ka hequr djali: atëherë e pranojnë si njeriun e tyre dhe e duan pranë familjes.

Laonde ky Martin Gradani epirjot u shnërrua menjëherë në *Ramanxako* friulano; gjeti nënë, vëlla, të afërm, e pasuri, ndënji shumë kohë me këtë emër dhe në këtë vënd, u martua dhe ndau pasurinë me vëllanë e tij.

Asnjë dallim thelbësor nuk ka tek ky djalosh, shqiptar apo friulan; mund të asimilohet lehtësisht brënda një grupi familjar italian; gji nuse, krijo familje e bëj fëmijë. Si do të quhet fëmija Gradani o Ramanxaco? Shqiptar apo friulan? Do të quhet thjesht venecian; siç u bënë markexhianë, kalabresë, siçilianë imigrantët e tjerë shqiptarë që u rregulluan në ato vite në krahina të ndryshme italiane.

Janë ngjarjet e përditshme që formojnë bazën e historisë, e cila ushqehet nga ndryshimet.

Sa mirë e kuptoi dhe mësoi Shteti Venecian! Po i kthehemi dhe një herë figurës së femrës shqiptare, për karakterin e së cilës, eruditë dhe historianë shkruan në verpat e tyre në shekujt e Pesëmbëdhjetë dhe Gjashtëmbëdhjetë.

come accademico, pubblica una Galleria di personaggi illustri della storia veneta e trattando la tematica "Pudicizia" così scrive:

Sulle donne scutarine
Accettino di buono e giusto animo le donne Veneziane che siano inserite qui anche le donne Scutarine, che in numero in verità esiguo sopravvissute alla resa di Scutari ai Turchi, emigrarono presso di noi, portando a Venezia memorabile esempio di fedeltà alla patria. Si tramanda che tanto si siano segnalate per la loro virtù e per la loro costumatezza da far giungere fino a oggi la loro fama, così da fare assegnare alla donna scutarina di diritto il titolo di 'pudica'. Ho voluto richiamarlo qui, quel titolo, sia volendo scegliere entro il mondo femminile veneto gli esempi più famosi di pudicizia, sia per rendere testimonianza della tradizione. È anche noto che per tutto il corso della vita quelle donne hanno conservato un comportamento degno di lode, né mai alcunché di negativo si è potuto mormorare su di esse.

Il gruppo di donne emigrate da Scutari è dunque, a metà Cinquecento, ormai entrato nella tradizione di una "esemplarità" veneta, che viene puntualmente ripresa più di cento anni dopo da Giovanni Palazzi. Questi nel 1681 confeziona una originalissima storia di Venezia, *La virtù in giocco*, mettendola, come si usava allora tanto in Italia quanto in Europa, sotto veste di gioco di carte per carnevale; è gioco serio in verità perché ogni carta racconta

Në vitin 1554 Xhani Batista Çipeli, akademik i njohur me emrin Enjazio, publikon një galeri me njerëz të shquar në historinë Veneciane dhe kur trajton temën e "Turpshmërisë" do të shkruajë këto fjalë:

Mbi gratë shkodrane
Gratë veneciane duhet të pranojnë me zemer dhe me shpirt që gratë Shkodrane të bëjnë pjesë në shoqërinë e tyre, shumica e atyre që i mbijetuan rënies së Shkodrës në duart e Turqve, emigruan tek ne, dhe sollën në Venecie shembull të pa parë besnikërie ndaj mëmëdheut të tyre. Fama e vyrtyteve dhe dokeve të tyre të përcjella deri në ditët tona, me të drejtë i njeh femrës shkodrane titullin e merituar 'grua me cipë'. E morra si shembull, këtë titull, jo vetëm pse doja të zgjidhja një shembull nga ambjenti femëror venecian, por edhe për të nderuar këtë cilësi të tyren. Siç e dimë të gjithë, gjatë gjithë jetës së tyre këto gra kanë mbajtur një sjellje e cila meriton vetëm lëvdata, dhe askush ndonjëherë s'ka mundur të pështërisë gjëra të pa hijshme në emër të tyre.

Grupi i grave të ardhura nga Shodra nga mesi i shekullit të Pesëmbëdhjtë ka hyrë tashmë në traditën e vendit si një "shëmbull" venecian, temë të cilën gati njëqint vjet më vonë do e përdorë Xhovani Palaci. Në vitin 1681 Xhovani Palaci përgatiti një histori veneciane të mirëfilltë, Loja e vyrtyteve, *ngjarjet i vendosi, siç bëhej në atë kohë, si në Itali ashtu edhe në Evropë,*

una pagina della storia di Venezia e Palazzi incide lui stesso il mazzo di carte che illustra il contenuto del libro; non solo, ma scrive per la prima volta quella storia tutta al femminile, presentando dogaresse, letterate, badesse, amministratrici della propria casa. Ebbene una carta, il nove di bastoni, è dedicata alla donna di Scutari, che ha come emblemi la tortora e l'ermellino, simboli di onestà e fedeltà matrimoniale (fig. 24).

A distanza di due secoli dunque, volendo esaltare le aperture della politica veneziana, Palazzi ricorda il gruppo di vedove scutarine che erano state accolte a Venezia e che avevano preferito alla *patria la fede e l'ossequio al Veneto nome*.

Fin qui l'immagine degli albanesi resa da scrittori veneti.

Si tratta ora di presentare alcune personalità albanesi che si sono segnalate nella cultura e nell'arte veneta tra Quattrocento e Cinquecento: di alcuni solo in epoca recentissima si è accertata l'origine albanese.

Già si è richiamato l'umanista Marino Becichemo, le sue competenze di latinista, la sua docenza nello Studio Patavino: come ricorda nel palazzo del Bo un suo ritratto, assieme all'altro docente, sempre albanese, Leonico Tomeo.

lojë me letra për karnavale; dhe ç'lojë se? Sejcila letër tregonte një histori të vërtetë nga jeta e Venecies dhe e Pallateve dhe ai vetë i vizatoi letrat sipas përmbajtjes së librit; jo vetëm kaq, por shkruan, për herë të parë, një histori ku personazhët janë vetëm femra, na paraqet, dogaresse (*gratë e Dogëve),* letrare *(letterate*), badesse (*abate*), amministratrici della propria casa *(përgjegjëse shtëpiake). E pra, nënta spathi, i përkushtohet gruas nga Shkodra, e cila ka si kurorë turtulleshën dhe hermelinin, simbole të ndershmërisë dhe besnikërisë martesore.(fig. 24).*

Mbas dy shekujve pra, duke dashur të lartësojë politikën veneciane si një politikë të hapur, Palaci na kujton grupin e vejushave shkodrane që u mirëpritën në Venecie, të cilat, për ti shpëtuar robërisë në vëndin e tyre kishin zgjedhur të nderonin dhe ti qëndronin besnike Venecies. Deri tani pamë imazhin e shqiptarëve të bërë nga shkrimtarët venecian.

Në vijim do të tregojmë për disa personalitete shqiptare që spikatën në kulturën dhe artin venecian në shekujt e Pesëmbëdhjetë dhe Gjashtëmbëdhjetë: për disa prej tyre vetëm në ditët tona është pranuar origjina e tyre shqiptare.

Kemi folur për humanistin Marin Beçikemi, latinist i shquar, i sili ka dhënë mësim

Fig. 24 | Giovanni Palazzi, *La virtù in giocco, overo Dame Patritie di Venetia, famose per nascita, per lettere, per armi, per costumi*, Venezia, Giovanni Parè, 1681: carta da gioco, il 9 di bastoni, dedicata alle donne di Scutari emigrate a Venezia a fine Quattrocento, Venezia, Museo Correr

E altrettanto più volte si è richiamato Marino Barlezio, lo storico-umanista albanese divenuto sacerdote in terra veneta, dopo essere giunto profugo dal secondo assedio di Scutari. Le sue opere su Scutari assediata dai turchi e sulla vita di Giorgio Castriota Scanderbeg sono state la base di tanta storiografia e di tanta letteratura su tali argomenti in tutti i secoli successivi, in Europa.

Proprio entrambi questi due illustri personaggi furono legati al massimo umanista del tempo, Girolamo Donà. Di questi Becichemo parlava addirittura come di un padre, segno di una particolare attenzione del patrizio veneziano per gli esuli albanesi. Alla stessa guida di Donà fece riferimento anche l'editore di Barlezio, Bernardino Vitali. Costui, agli esordì tipografici col fratello Matteo, pubblicò le *Enneades* di Marcantonio Sabellico, nel 1498, nel cui colofone si legge dei due come dei fratelli veneti *qui vulgo dicuntur li albanesoti*; dunque avevano raggiunto la cittadinanza, ma tutti li conoscevano ancora come albanesoti, di origine albanese.

Bernardino Vitali si inserì nel vivacissimo mondo editoriale veneziano con lavori di pregio, sempre all'avanguardia; fu editore di famose opere. Eccone alcuni titoli: il *De harmonia mundi* di Francesco Zorzi, testo

në Studio Patavino: Siç dëshmon edhe portreti i tij në pallatin Bo, së bashku me atë të mësonjësit tjetër shqiptar Luan Tomeut. Shpesh herë është folur për Marin Barletin, historianin-humanistin shqiptar i cili mërgoi nga Shkodra mbas shtetrrethimit të dytë të qytetit dhe u bë prift në tokën venete. Veprat e tij mbi shtetrrethimin e Shkodrës nga otomanët dhe mbi jetën e Gjergj Kastriotit Skënderbeut kanë qënë baza e storigrafisë dhe letërsisë ndër shekuj, anembanë Evropës.

base nella programmazione architettonica della chiesa di san Francesco della Vigna del circolo culturale del doge Andrea Gritti; vari importantissimi trattati musicali di Pietro Aron (il *Toscanello in musica*, per esempio) e di Giovanni Spataro, celebri musicologi del tempo; volgarizzamenti di Virgilio; opere teatrali, tra cui alcune di Pietro Aretino; trattati scientifici e operette di vasta diffusione di saperi matematici e artigianali, quale *l'Opera nova* di Antonio Giovanni Tagliente; il *Libro della origine delli volgari proverbi* di Alvise Cinzio de' Fabrizi.

Si sono finora accertati più di duecento titoli di sue edizioni, entro la prima metà del Cinquecento. Ebbe officina tipografica prima a Santa Maria Formosa, poi a San Zulian.

È certamente un suo parente, forse nipote, nato a Brescia, Giovanni Vitali, stabilitosi nella sua casa di San Zulian; presbitero, fu lui a trascrivere in copia di lusso la *Mariegola della Scuola degli Albanesi* nel 1552 e a sottoscriverla; miniaturista e calligrafo, fu il doge stesso Francesco Venier nel 1555 a introdurlo nella Cappella Ducale perché confezionasse *Orazionali* per la vita liturgica; alcuni si possono ammirare nella sala della Mensa al primo piano della Basilica stessa, altri nella biblioteca del Museo Correr (figg. 25 e 25a). Fu altresì incaricato di

Pikërisht këto dy figura të shquara ishin të lidhura me atë të një humanisti tjetër, më i madhi për kohën, Jeronim Donai. Për të Beçikemi flet si për një prind, shenjë kjo e kujdesit të veçantë që fisniku venecian kishte ndaj shqiptarëve. Shënimet e Donait morri për bazë edhe botuesi i Barletit, Bernard Vitali. Ky, në fillimet e karrierës së tij si botues, së bashku me vëllanë e tij Mateo, botoi Enneades *të Markantonio Sabelikut, në vitin 1498, në formulën e cila gjendet në pjesën e fundit të librit lexohet për dy vëllezërit si dy vëllezër venetë edhe pse kishin marrë nënshtetësinë veneciane, të gjithë i njihnin si* albanesoti, *pra me origjinë shqiptare.*

Bernard Vitali hyri në botën e botimeve veneciane në sajë të botimit të veprave me vlera moderne për kohën; botoi vepra të çmuara. Ja disa prej titujve: De harmonia mundi *i Françesk Xorxi, teksti i së cilës u morr për bazë në programimin e arkitekturës në kishën* san Francesco della Vigna, *klubit të rrethit kulturor të doxhes Andrea Griti; disa traktate muzikorë të rëndësishëm të Pietër Aronit (si* Toscanello in musica*) dhe Xhovani Spataro, muzikantë të shquar të kohës; volgarizime nga Virgjili; vepra teatrore, ndër to disa ishin të Pjetër Aretinit; traktate shkencore dhe opereta me njohuri matematike dhe zanatesh shumë të përhapura,*

scrivere e miniare varie *Commissioni ducali*, di cui in Archivio di Stato ci sono splendidi esemplari, come, per esempio, quelli relativi ai procuratori de supra Francesco Priuli e Giacomo Soranzo.

Letterati, storici, filosofi, editori, calligrafi e miniaturisti furono albanesi di varie generazioni di immigrati. E ancora ci furono famosi pittori e scultori.

Nota è l'attività di Marco Basaiti, pittore che lavora a Venezia tra Quattrocento e Cinquecento, nativo di Durazzo. Fu allievo di Alvise Vivarini, di cui portò a termine la pala dei Milanesi nella chiesa dei Frari; oltre a quelli confluiti nelle gallerie dell'Accademia, suoi dipinti sono visibili nella chiesa di San Pietro di Castello e nella Basilica della Salute (Sacrestia maggiore).

Risalgono invece solo a qualche decennio fa gli studi su Paolo Campsa, scultore del legno anche lui attivo nello stesso arco di tempo, con bottega a Santa Maria Formosa; recentemente la documentazione archivistica ha permesso di accertare l'origine della famiglia: quella dei Kamsi (Campsa), una notabile famiglia di Scutari. Menega Baboti la madre, Alessi Kamsi il padre. Questi era "fabbro lignario" e il figlio Paolo continuò probabilmente la sua professione. Oggi dalla critica d'arte Paolo Campsa è ritenuto il più grande

si Opera Nova *e Anton Xhovani Talienti;* Libër mbi origjinën e thënieve popullore *të Alviz Çinxios de Fabrici.*

Deri tani njihen rreth dyqint tituj nga botimet e tij të bëra deri në gjysmën e parë të shekullit të Pesëmbëdhjetë. Shtëpia e parë tipografie ishte në Santa Maria Formosa dhe më vonë në San Zulian.

Me shumë të ngjarë Xhovani Vitali është një i afërm i tij, ndoshta nipi i tij, i lindur në Bresha dhe më pas u shpërngul në shtëpinë e tij në San Zulian; prift, dhe ishte pikërisht ky, Xhovani Vitali, që rishkruajti, në një kopje lluksose, librin Mariegola della Scuola degli Albanesi *në vitin 1552 dhe e firmosi atë; miniaturist dhe bukurshkrues ishte vetë doxhe Françesk Venieri i cili në vitin 1555 e shoqëroi për në* Cappella Ducale *me qëllim që të përgatiste* Orazionali *për lutjet fetare; disa prej tyre mund të admirohen edhe sot në sallën e Mensës në katin e parë të Bazilikës, të tjerat janë në bibliotekën e Muzeut Korrer (figg. 25 e 25a). Atij ju ngarkua edhe një detyrë tjetër, të shkruante dhe të zbukuronte me miniatura të ndryshme* Commissioni ducali *ku shembuj të shkëlqyer gjënden edhe sot e kësaj dite në Arkivin e Shtetit, si ato për* procuratori de supra *Françesk Priuli e Xhakomo Soranxi.*

Letrarë, historianë, filozofë, botues, shkruesa dhe miniaturistë ishin brezat e rinj të

Fig. 25 | Giovanni Vitali, *Orationale ad usum Basilicae Ducalis Sancti Marci*, seconda metà del cinquecento, Venezia, Museo Correr, Ms Cicogna 1602

scultore del legno della Venezia rinascimentale. Aveva come socio il cognato, Giovanni di Malines. Suoi, e della sua bottega, sono due altari nella Basilica di Santa Maria Assunta a Torcello; sue sono splendide statue di madonne e suntuosi polittici con rivestimenti dorati, così in Istria, a Buie per esempio la *Madonna con bambino*, così in Friuli, così nell'entroterra veneto, specialmente nel Trevigiano (di cui si tratterà più oltre), dove la testimonianza scritta registra almeno venticinque altari, dei quali undici sopravvissuti.

La sua arte si affermò in tempi in cui pre-

shqiptarëve. Siç kishte edhe piktorë e skulptorë të famshëm.

Mark Bazaiti, që kishte lindur në Durrës, njihej si piktor në Venecie në shekujt e Katërmbëdhjetë dhe Pesëmbëdhjetë. Dhe si ish nxënës i Alviz Vivarinit (Alvise Vivarini), përfundoi pikturat e altarit të Milanesit në kishën Frari; veç atyre në galerinë e Akademisë, pikturat e tij i gjen në kishën e San Pietro di Castello dhe në Basilica della Salute (Sakristia e madhe).

Studimet për Pal Kampsën, skulptor druri me punishte në Santa Maria Formosa, i së njëjtës kohë me Mark Bazaitin, i përkasin

Fig. 25a | *Orationale…*, altra carta miniata

valeva in città il gusto per i lavori in marmo, per lo stile dunque classicheggiante, dei Lombardo innanzi tutto, e appare, a detta degli esperti, un'arte "anomala", perché da un lato legata a gusto gotico, dall'altro, nella dovizia di statue e di fregi, anticipatrice di moduli barocchi (figg. 26 e 26a).

Una riflessione è legittima: possono leggersi in queste caratteristiche della scultura lignea di Paolo Campsa anche tracce, sedimentate e risalenti a influssi del padre, di certa tradizione medioevale artistica albanese la cui memoria è andata perduta?

dhjetëvjeçarit të fundit; ku, nga dokumentet që gjenden në arkiva, është pranuar origjina e tij shqiptare: ajo e Kampsëve, familje fisnike nga Shkodra. E jëma quhej Menega Baboti kurse i jati Aleks Kampsi. I jati ishte "drupunues" zanat që e morri edhe i biri, Pali. Nga Kritikët e artit Pal Kampsa mbahet si skulptori më i madh i drurit në Rilindjen Veneciane. Ortak i tij ishte i kunati, Xhovani di Malines. Dy altarët në Bazilikën e Santa Maria Assunta në Torçelo janë punime të bëra prej tij dhe punishtes së tij; statuja të mbrekullueshme të zonjëzës dhe poliptik me veshje lluksose,

Fig. 26 | Venezia, Torcello, Basilica di Santa Maria Assunta, *Altare di San Liberale* di Paolo Campsa, 1526 (tratto da: *Con il legno e con l'oro, la Venezia artigiana degli intagliatori, battiloro e doratori*, Cierre Edizioni, Caselle di Sommacampagna, 2009, pag. 59, foto di D. Resini)

Quella fiorente nelle numerosissime chiese della cattolica Albania del nord? Suggestioni, forse, di migrazioni d'arte certo avvenute da sponda a sponda.

Si vuole evidenziare e lo si lascia quindi, volutamente, per ultimo il caso della chiesa di San Sebastiano a Venezia, cui faceva capo un tempo il convento di frati girolamini; esso costituisce una pagina di eccezionale valore entro i rapporti tra

si tek Madonna con bambino *në Buje, në Istria e Friuli, dhe në zonat e brëndshme të venetos, sidomos në zonën e Trevizos (për këtë do të flasim më poshtë), ku dëshmitë e shkruara rrëfejnë për njëzet e pesë vepra e mos më, prej të cilave na kanë arritur vetëm njëmbëdhjetë prej tyre.*

Arti i tij u bë i njohur në një moment kur në qytet mbizotëronte shija për punimet me mermer, për stilin klasik, atë lombard për më tepër, stili i tij, sipas mendimit të ekspertëve, i përkiste një arti "jonormal", sepse nga njëra anë lidhej me shijen klasike, nga ana tjetër, për nga pasuria e statujave dhe stolive, i paraprinte atij barok. (fig. 26 e 26a).

Me të drejtë mendojmë: tek karakteristikat e skulpturës së drurit të Pal Kampsës ndoshta dallohen shënja, ndikime nga arti i të jatit, që lidhen me traditën mesjetare shqiptare e cila tashmë nuk përdorej më? Asaj tradite që lulëzoi në shumicën e kishave katolike në Shqipërinë e veriut? Ndoshta janë ndikime të një arti që "kalon" nga njëri breg në tjetrin.

Dhe tani, e lënë me qëllim për në fund, duam të vëmë në dukje rastin e kishës së Shën Sebastianit në Venecie, e drejtuar një herë e një kohë (fillimisht) nga fratët girolamini*; Ajo është një ngjarje me vlera të jashtëzakonshme në raportet mes Venecies*

Fig. 26a | Venezia, Torcello, Basilica di Santa Maria Assunta, *Altare di San Martino*, ora *di San Eliodoro* di Paolo Campsa, 1526 (tratto da: *Con il legno e con l'oro, la Venezia artigiana degli intagliatori, battiloro e doratori*, Cierre Edizioni, Caselle di Sommacampagna, 2009, pag. 57, foto di D. Resini)

Venezia e Albania, perché legata al luogo forse più simbolico dell'arte di Paolo Veronese.

Lo studio è recente e ancora in corso: sul soffitto, da poco restaurato, spicca una bandiera rossa con aquila nera, diversa, per forma e contesto, da bandiere consimili, quale per esempio quella che regge il soldato romano nel *Martirio di san Lorenzo* di Tiziano, chiaro rinvio a un vessillo imperiale. A San Sebastiano quella bandiera richiama piuttosto il vessillo della *gens* di Giorgio Castriota Scanderbeg: vessillo rosso con aquila nera bicipite; di mano in mano che il Castriota recuperava terre e puntava a unificare il suo paese, gli abitanti di quelle terre lasciavano precedenti insegne e adottavano quel vessillo, come racconta lo storico Marino Barlezio. E quindi, in certo modo, fin dal Quattrocento il suo fu vessillo di tutto il Paese. Esso divenne cinque secoli dopo, alla proclamazione dell'indipendenza nazionale, la bandiera ufficiale dell'Albania.

La bandiera rossa con aquila nera accompagna il trionfo di Mardocheo, salvatore del popolo ebraico dal giogo babilonese; il racconto biblico si può, in certo modo, sovrapporre al racconto biografico di Scanderbeg, perché anche lui un esiliato, alla corte del sultano, anche lui teso a rea-

dhe Shqipërisë, sepse lidhet me vëndin më simbolik të artit të Pal Veronezit.

Studimet sapo kanë filluar dhe po thellohen dita ditës: në tavanin e sapo rregulluar spikat një flamur i kuq me shqiponjën e zezë dykrerëshe, për nga forma dhe konteksti ndryshon me flamujt e tjerë të ngjashëm me të, si për shëmbull flamuri që mban në dorë ushtari roman tek Martirizimi i Shën Lorencos i Tixianos, *që të kujton një flamur*

Fig. 27 | Venezia, Chiesa di San Sebastiano, soffitto: *Trionfo di Mardocheo* [con bandiera castriota/albanese], di Paolo Caliari il Veronese

lizzare il progetto di riunificare le sue genti epirotiche (fig. 27).

Gli affreschi che si estendono sia sulla parte alta della navata sia sul barco riservato ai frati, così come le due grandi tele del presbiterio, celebrano – in un ciclo del tutto estraneo alla tradizione iconografica del santo – la lotta a difesa della fede da parte del soldato Sebastiano contro Diocleziano: qui dunque Sebastiano non è santo taumaturgo, ma *Miles Christi*. Mardocheo salvatore/Scanderbeg unificatore: ognuno, in forme differenti, del proprio popolo.

imperial. Në Shën Sebastian ky flamur të kujton për më tepër flamurin e gens *të Gjergj Kastriotit Skënderbeut: flamur i kuq me shqiponjën e zezë dykrerëshe; avash-avash që Skënderbeu merrte në zotërim tokat dhe synonte bashkimin e vëndit, banuesit e atyre tokave braktisnin simbolet e tyre dhe përvetësonin flamurin e tij, siç na e përshkruan dhe historiani Marin Barleti. Kështu pra, në njëfarë mënyre, qysh prej shekullit të Katërmbëdhjetë flamuri i tij u bë flamuri i gjithë Vëndit. Pesë shekuj më vonë, mbas shpalljes së pavarësisë së vëndit u bë flamur zyrtar i Shqipërisë.*

Flamuri i kuq me shqiponjën e zezë shoqëron fitoren e Mardokut, shpëtimtar i popullit çifut nga zgjedha e babilonasve; rrëfimi biblik, në njëfarë mënyre është i ngjashëm me rrëfimin autobiografik të Skënderbeut, sepse edhe ai i mërguar, në obborrin e sultanit, edhe ai i nderë (në pritje) që të realizonte bashkimin e njerëzve të tij epirotë (fig. 27).

Afreskët që zbukurojnë pjesën e lartë të nefit, zonën e korit që shërbente për priftërinjtë, si dhe dy pikturat e mëdha në zonën e altarit, i këndojnë – me një cikël pikturash që nuk i përqasen aspak traditës ikonografike të shënjtit – luftës që ushtari Sebastian bëri kundër Dioklezianit për të mbrojtur besimin fetar: këtu del se Seba-

Entrambi Atleti di Fede. Stratificata nei significati è sempre la grande arte.
Le pitture di Paolo Veronese dovevano fare della chiesa di San Sebastiano un luogo di celebrazione dell'Albania e di Venezia e di una loro storia congiunta; luogo, nella fattispecie religioso, di celebrazione dell'Albania terra di confine e di lotta di quella cristianità di cui era garante il Leone Marciano.
Solo suggestioni e fragili ipotesi di lettura? Non pare proprio, dopo aver consultato tutto l'intero fondo archivistico relativo al convento e alla chiesa, da cui emerge piena conferma.
Per più di trent'anni, anzi per quasi l'intera prima metà del Cinquecento, una lotta travolse il convento girolamino di San Sebastiano di contro alle pretese di un prete albanese, Girolamo Messio, per un beneficio nell'entroterra trevigiano che a lui lasciava lo zio sacerdote, Nicolò Franco, proveniente da Dagno, presso Scutari. Su di una banale, e usuale a quel tempo, questione di benefici e commende, si innescò una vicenda di dilatate proporzioni, nella quale entrarono in campo preti e frati, prelati, vescovi, cardinali e papi e lo stesso imperatore Carlo V; entrò in campo, soprattutto, il Senato veneziano, con il suo patriziato. Il papa lanciò ripetutamente la scomunica sui frati di San Sebastiano,

stiani nuk është një shënjt taumaturgo, *por* Miles Christi. *Mardoku shpëtimtar/Skënderbeu bashkues i popullit: sejcili prej tyre, në mënyrë të ndryshme, të populli të tij. Të dy Atleti di Fede. Sa shumë kuptime fshihen në një vepër të madhe artistike. Pikturat e Pal Veronezit do të shndërronin kishën e Shën Sebastianit në një ambient fetar ku do të festoheshin ngjarjet e shënuara për Shqipërinë dhe Venecien, historia e tyre e përbashkët, në këtë rast do të festohej Shqipëria si kufi tokësor dhe si vënd i luftërave të krishtërimit ku mbrojtës ishte* Leone Marciano.
Mos vallë kemi të bëjmë me magjepsje arti o hipoteza leximi të dobëta? Nuk duket aspak, mbasi u kështillua i gjithë arkivi në konventën e kishës doli se shpjegimi i mësipërm është më se i saktë.
Një grindje e gjatë tridhjetë vjeçare, për mos të thënë gati gjysëm shekullore, përfshiu konvetën e Shën Sebastianit me një tjetër prift, shqiptar edhe ai, Jeronim Mesin, i cili pretendonte për një trashëgimi të lënë nga xhaxhai i tij, Nikoll Franku (Nicolò Franco), me origjinë nga Danja, në afërsi të Shkodrës. Arsye të rëndomta, po që në ato kohë ndodhnin shpesh, çështje bamirësie o trashëgimie, qenë shkak i ndodhive të mëtejshme, mes priftërinjve dhe murgjëve, peshkopëve, kardinalëve dhe papëve, nuk mungoi as ndërhyrja e perandorit Karli i

non per loro malcostume, ma proprio per la "causa messiana", come viene chiamata nei documenti di archivio la causa tra loro e l'albanese Messio. Grande fu il discredito che calò anche sulla chiesa e sulle cerimonie ad essa connesse. La questione albanese, in quella lotta, veniva variamente giocata da entrambe le parti e si inseriva in più complessi scontri tra Roma e Venezia, che si acutizzarono negli anni quaranta, con la guerra in Morea, e la contestata "frettolosa" sua conclusione, nel 1540 appunto, da parte della Serenissima; mentre l'Europa, non si dimentichi, era minata nel suo interno dalle lotte di religione. Venezia rispondeva alle contestazioni, del papato innanzi tutto, mettendo in atto la politica di accoglienza dei profughi da Malvasia e Napoli di Romania, con gli stessi criteri che aveva seguito settant'anni prima con i profughi di Scutari e Drivasto. Le carte del Senato (Senato Mar, 1539, registro 25) lo ribadiscono allora con forza: *è et è sempre stato continuamente costume et usanza della repubblica nostra* mettere in atto una politica di accoglienza e sistemazione per quanti fossero costretti a lasciare terre che erano state protette dai veneziani. Era risarcimento, appare evidente, a scelte derivanti da strategie politiche e da interessi economici. Anche Scutari assediata dagli

V; dhe Senati Venecian para së gjithash me doxhen. Shpeshherë papa ç'kishëroi murgjit e Shën Sebastianit, jo për sjelljet e tyre të pahijshme, por pikërisht për "çështjen mesiane", siç lexohet në dokumentet e arkivit. Mbi kishën dhe festat që bëheshin në të nuk flitej veçse keq. Çështja shqiptare, në atë grindje, luhej nga të dyja palët, ndërlikohej më tepër dhe bëhej ndeshje mes Romës dhe Venecies, të cilat ranë në qetësi në fillim të viteve dyzetë, me luftën në More, dhe me armëpushimin e saj në vitit 1540, nga ana e Serenisimës. Kurse Evropa, nuk duhet harruar, minohej nga luftërat e brendshme fetare. Venecia i përgjigjej kundërshtive, para së gjithash asaj të papës, duke vënë në praktikë politikën e saj të mikpritjes ndaj mërgimtarëve që vinin nga Malvazia e Napoli i Rumanisë, duke zbatuar të njëjtat norma siç kishte bërë tridhjetë vjet më parë me emigrantët nga Shkodra dhe Drishti. Letrat e Senatit (Senato Mar, 1539, registro 25) e shprehin qartë: ka qënë dhe vazhdon të jetë traditë dhe zakon i republikës sonë të zbatojë një politikë mikpritëse dhe të sistemojë të gjithë ata të cilët ishin të detyruat të braktisnin vendet e tyre që më parë kishin qënë nën mbrojtjen e venecianëve. *Ishte një lloj dëmshpërblimi, duket qartë, rezultat i zgjidhjeve që Venecia kishte bërë rrjedhojë e strategjive politike dhe inte-*

ottomani nel 1478 avrebbe potuto continuare a resistere; la pace dell'anno successivo aveva risposto alle necessità di chiudere il fronte di guerra. E di aprire le porte al trasferimento di profughi.

A porre fine al lunghissimo contendere tra la parte albanese e la parte dei girolamini di San Sebastiano, interviene un *Concordio* nel 1553 imposto da papa Giulio III.

Nel 1554 inizia il grande ciclo di Paolo Veronese, che va a suggellare l'intera ristrutturazione della chiesa; i suoi esiti di eccezionale bellezza dovevano far dimenticare vicende che tanto discredito avevano gettato su quella comunità. Dovevano soprattutto far prendere le distanze da protagonisti anche poco onorevoli dell'Albania, come nel caso di quel prete albanese Girolamo Messio che aveva innescato il contendere e che a fini personali aveva usato, e soprattutto messa in mano a nemici di Venezia, la questione dell'Albania e dei suoi fuoriusciti.

Ben altra era stata la storia dell'Albania, legata alla Serenissima e al suo Golfo; ben altra lo era, perché ancora quella storia continuava, con Dulcigno e Antivari ancora "veneziane" al nord (lo saranno fino al 1571), con Butrinto ancora "veneziana" al sud (lo sarà fino 1797) e prossima a Corfù, "porta" o "chiave" del Golfo.

resave ekonomike të saja. Sigurisht që edhe Shkodra e rrethuar në vitin 1478 mund ti kishte përballuar sulmet otomanët, paqja që u bë një vit më vonë ishtre rezultat i një domosdoshmërie për ta përfunduar luftën sa më parë. Duke i hapur rrugë kështu lumit të mërgimtarëve.

Për ti dhënë fund pretendimeve mes palës shqiptare dhe asaj të jeronimëve në Shën Sebastian, papa Xhulio III urdhëroi të mblidhej një Concordio *në vitin 1553.*

Pal Veronezi fillon ciklin e pikturave të tij në vitin 1554, të cilat do të mbulojnë gjithë pjesët e meremetuara të kishës; bukuria magjepsëse e pikturave të tij do të zhdukte nga kujtesa ngjarjet e hidhura dhe namin e keq që mbulonte kishën dhe bashkësinë e saj deri në atë kohë. Dhe mbi të gjitha do të fshinte kujtimin e atyre protagonistë jo shumë të nderuar për Shqipërinë, si në rastin e priftit shqiptar Jeronim Mesit, pretendimet dhe qëllimet vetjake të të cilit aq dëm i kishin shkaktuar çështjes shqiptare dhe të arratisurve, duke i vënë në dorë të armiqve të Venecies.

Krejt ndryshe kishte qënë historia e Shqipërisë, e lidhur me Venecien dhe Gjirin e saj, krejt ndryshe ishte edhe tani, sepse ajo histori vijonte akoma, me Ulqinin dhe Tivarin, të cilat vazhdonin të quheshin ende "veneciane" në veri (kështu do të jenë deri

Scanderbeg era già entrato nel mito autocelebrativo di Venezia, che ne porrà l'immagine cinquant'anni più tardi, si è visto, sul Bucintoro.
Non furono piccole storie di malcostume di monaci a scrivere la storia della chiesa di San Sebastiano, come ancora si legge. Fu una dirompente vicenda quella che in essa dettò le pitture di Paolo Veronese: tutte ideate e dirette entro l'orizzonte mitografico dello Stato Veneziano.
Sbiadisce la figura, peraltro moralmente ineccepibile, del priore del convento girolamino Bernardo Torlioni, presunto ideatore di tutto il ciclo decorativo di San Sebastiano. Di ben altro spessore fu la committenza, perché la chiesa diventava anche luogo di affermazione e rivendicazione dello Stato da Mar di Venezia, in cui l'Albania era ancora un punto, ridimensionato, ma sempre fermo; perché l'Albania era pur sempre "veneziana" nell'Adriatico "veneziano".
Dall'Albania dunque dovranno ripartire anche certi studi sul grande Paolo, una delle più emblematiche voci della pittura cinquecentesca veneta; chi l'avrebbe immaginato, fino a ieri?

5.1 Da Venezia città all'entroterra veneto

Nel delineare presenze albanesi nell'arte dell'entroterra veneto, è necessario fare

në vitin 1571), dhe Butrinti akoma "venecian" në jug (kështu do të jenë deri në vitin 1797) afër Korfuzit, "hyrja" ose "çelësi" për në Gji.
Miti i Skënderbeu festohej në Venecie, e cila, pesëdhjetë vjet më vonë përmendoren e tij do e ngrinte mbi Buçintoro.
Dhe s'ishin as tregimet mbi sjelljet e pahijshme të murgjve që do të shkruanin historinë e kishës së Shën Sebastianit, siç lexohet edhe sot. Ishte një ngjarje eksplozive ajo që nxiti pikturat e Pal Veronezit: të gjitha u krijuan dhe u drejtuan nga horizonti mitografik i Shtetit Venecian.
I bie vlera, për më tepër e pakonceptueshme moralisht, figurës së kryepriftit të konventës së jeronimëve Bernard Torlionit, i cili mbahej si ideatori i gjithë ciklit të zbukurimeve në Shën Sebastian. I një rëndësie krejt tjetër ishte porositësi i ciklit, sepse kisha në këtë mënyrë bëhej vend i afirmimit dhe kërkesës së Shtetit nga Deti *të Venecies, ku Shqipëria ishte një vënd, edhe pse i zvogëluar, akoma në këmbë; sepse Shqipëria ishte akoma "veneciene" në detin Adriatik "venecian".*
Nga Shqipëria duhet të nisin studimet mbi Palin e madh, një prej zërave më emblematik në pikturën veneciane të shekullit të pesëmbëdhjetë; E kush mund ta imagjinonte deri dje?

almeno un cenno a uno specifico settore di quella che fu l'emigrazione albanese di fronte all'avanzata ottomana: quello relativo al clero cattolico, che fu un fenomeno di vastissime proporzioni, perché, in genere, legato a una vera e propria fuga di massa. La politica di accoglienza, di cui si è detto, messa in atto dal Senato veneziano dovette affrontare anche l'emergenza dei religiosi, che furono sistemati, come gli altri emigrati, tanto in città quanto in tutta l'entroterra.

D'altronde già nella prima metà del Quattrocento erano stati molti i religiosi che dalla cattolica Albania del nord si erano trasferiti nella Serenissima.

Là dove è stato effettuato uno studio sulla storia del clero veneto, nello specifico per le diocesi di Padova e di Ceneda, si sono potute evidenziare, tra Quattro e Cinquecento, numerosissime presenze dalmate e albanesi, con percentuali anche del 20-25 per cento. Nomi di parroci albanesi stanno emergendo dagli archivi di chiese in ogni angolo delle antiche terre venete; erano spesso sedi poco ambite dal clero nostrano ad essere loro assegnate, o perché zone di confine o perché molto disagiate come, per esempio, quelle nell'Altopiano dei Sette Comuni nel Vicentino. Non stupisce quindi di trovarne traccia ovunque: nel

5.1 Nga qyteti i Venecies në rrethinat e saja

Për të përcaktuar numrin e shqiptarëve në artin që u zhvillua në krahinën e venetos, duhet të prekim një aspekt të veçantë të emigrimit shqiptar gjatë pushtimit otoman: emigrimi i klerit katolik, fenomen me përmasa të mëdha, sepse bëhet fjalë për ikje masive nga vëndi. Politika e mikpritjes, për të cilën kemi folur më sipër, që Senati venecian kryeu, duhet të përballonte edhe ardhjen e klerikëve, të cilët u rregulluan, si gjithë mërgimtarët e tjerë, në qytete dhe vënde të ndryshme të krahinës veneciane.

Nga ana tjetër, qysh nga mesi i shekullit të Katërmbëdhjetë shumë kishin qënë klerikët nga Shqipëria katolike e veriut që u zhvendosën në republikën e Serenisimës.

Në dioqezat e Padovës dhe Çenedës, ku është kryer një studim i mirëfilltë mbi historinë e klerit katolik shqiptar, është zbuluar se nga mezi i shekujve të katërmbëdhjetë dhe të pesëmbëdhjetë kemi një prani të lartë priftërinjsh me origjinë dalmate dhe shqiptare, rreth 20-25 për qint e numrit të përgjithshëm. Emrat e klerikëve shqiptarë po dalin nga arkivat e kishave në çdo cep të ish-krahinave të lashta veneciane; bëhet fjalë për kisha të cilat nuk u pëlqenin klerikëve vendas, o sepse ishin në zona kufitare dhe të vështira, si ato në Rrafshnaltën e shtatë komunave të Asiagos në zonën e

Trevigiano, nel Padovano, nel Bellunese, in Friuli e così via; la ricerca, in corso, sta riservando incredibili sorprese.

Ciò che interessa rilevare è che in alcuni casi quei parroci albanesi rimasero nella parrocchia assegnata anche per trenta, quaranta anni e in quel lungo arco di tempo si fecero committenti di opere di arte; alcune sono rimaste nel tempo e oggi si offrono a letture del tutto inedite. È il caso, per esempio, nella chiesa dell'Addolorata a Mel, presso Belluno, di uno splendido ciborio lì conservato, del 1465, commissionato dal parroco albanese Giorgio da Novomonte, dove paiono rievocate le gesta di Scanderbeg, il *Miles Christi* che stava combattendo contro i turchi: unico monumento eretto mentre Scanderbeg era in vita!

Si propongono ora, a titolo esemplificativo, alcuni itinerari artistici legati al mondo albanese in chiese dei dintorni di Noale, di Treviso, di Castelfranco.

Noale, si sa, fu Podesteria veneziana da fine Trecento: "porta" meridionale della Marca Trevigiana, crocevia di traffici, conobbe la presenza di prestigiose famiglie veneziane, tra le quali i Soranzo. Nella chiesa arcipretale vi sono opere di Jacopo Sansovino, di Jacopo Palma il Giovane, di Alvise Vivarini (nella cui bottega – si ricordi – c'era an-

Viçencës. Dhe s'është për tu habitur nëse një ditë do të zbulohen emra të tjerë edhe në zonat e: Trevizos, Padovës, Belunos, Friulit dhe zona të tjera; kërkimet vazhdojnë dhe nga dita në ditë mund të dalin emra të rinj.

Ajo që ne duam të cilësojmë është fakti se këta priftërinj shqiptarë në disa raste drejtuan famullit të cilat ju ishin lënë në ngarkim edhe për tridhjetë, dyzetë vjet, dhe në këtë hark të gjatë kohor ata vetë u bënë porositës veprash arti; disa prej këtyre veprave që rezistuan në kohë na japin sot mundësinë që ti shpjegojmë në mënyrë te re.

Bëhet fjalë për kishën Addolorata *në Mel, afër Belunos, i një tabernakulli të mbrekullueshëm të vitit 1465, i porositur nga një prift shqiptar i quajtur Gjergji nga Mali i Ri, i cili na kujton bëmat e Skënderbeut,* Miles Christi, *duke luftuar kundër turqve: i vetmi monument i ngritur sa ishte gjallë Skënderbeu.*

Tani po sjellim si shëmbull disa itinerarë artistikë që lidheshin me jetën shqiptare në kisha të cilat ndodhen në rrethinat e Noales, Trevizos, Kastelfrankos.

Siç e kemi parë më sipër Noale ishte pronësi veneziane qysh prej shekullit të trembëdhjetë: ajo ishte "hyrja" veriore për në Marca Trevigiana, udhëkryq i tregtisë, disa familje fisnike veneciane jetuan

che Marco Basaiti), di Vittore Carpaccio: la tavola di quest'ultimo, del secondo decennio del Cinquecento, rappresenta san Giovanni Battista e fu donata da Maria Sorgato per abbellire l'altare detto "di San Zuanne". La presenza di Carpaccio non lascia indifferenti, se si pensa ai suoi legami con la *Scuola degli Albanesi* a Venezia città e al fatto che la Sorgato, committente della tela, era sposata con tale ser Michele di Nicolò Belo: il cognome Belo (Bello/Belli) fu cognome anche dalmata-albanese.

Frazioni di Noale sono: Briana, Moniego, Cappelletta; a differenza della terza, deprivata purtroppo di tante tracce di arte, le prime due testimoniano specifiche presenze storiche legate all'Albania.

Briana è a sud ovest di Noale, in direzione Padova e la storia della sua chiesa si intreccia con le vicende di una illustre famiglia albanese, quella degli Angeli, signori di Drivasto, presso Scutari. A metà Quattrocento ne ebbe il giuspatronato Paolo Angeli, arcivescovo di Durazzo, che fu consigliere di Scanderbeg e suo ambasciatore, anche, a Venezia e ciò recita lo spessore del personaggio. Suo fratello Pietro partecipò alla difesa di Drivasto attaccata dai turchi nel 1478 e fu fatto prigioniero, come la moglie Lucia Spano. Liberatosi, raggiunse la terra veneta ed ebbe un trattamento di

aty, ndër ta ishte dhe familja Soranxo. Në kishën kryepriftërore gjënden punimet e Jakop Sansovinit (Jacopo Sansovino), Jakop Palmës i Riu, Alviz Vivarinit (në punishten e të cilit ishte dhe Mark Bazaiti), Vikor Karpaçios: në pikturat e këtij të fundit, të dhjetëvjeçarit të dytë të shekullit të pesëmbëdhjetë, paraqitet Shën Xhovani Batisti, dhuratë e Maria Sorgatos për të zbukuruar altarin e "San Zuanne". Prania e punimeve të Karpaços ngjall interes të madh, po të mendojmë mbi lidhjet që ai kishte me Scuola degli Albanesi *në qytetin e Venecies, dhe faktin që zonja Sorgato, porositësja e pikturës, ishte e martuar me një farë zoti Mikel i Nikoll Belit: mbiemri Belo (Bello/Belli) ishte një mbiemër edhe dalmat edhe shqiptar.*

Pjesë të Noales janë: Briana, Moniego, Cappelletta; ndryshe nga Cappelletta, pa asnjë gjurmë arti, veprat e artit të rruajtura në dy të parat dëshmojnë për histori që lidhen drejtpërdrejt me Shqipërinë.

Briana, e cila gjeografikisht ndodhet në jugperëndim të Noales, në drejtim të Padovës, dhe historia e kishës së saj gërshetohen me ngjarjet e një familje tjetër të shquar shqiptare, me familjen Ëngjëlli, zotërinj të Drishtit, pranë Shkodrës. Aty nga mezi i shekullit të katërmbëdhjetë kisha se saj iu dha në drejtim Pal Ëngjëllit, ish kryepeshkop

favore, in quanto profugo illustre; si stabilì a Padova e gli fu assegnata una pensione a vita, che passò poi ai quattro figli. A Briana a fine Quattrocento furono destinati due presbiteri albanesi: prima Alessio Duda, quindi Demetrio Franco, in attesa della maggiore età di Paolo Angeli. Nel 1513 fu quest'ultimo a reggere la chiesa (la reggenza durerà per quasi cinquant'anni) e a curarne in seguito lavori di ampliamento e restauro; anche di abbellimento interno di certo, ma di cui purtroppo non sono sopravissute testimonianze.

Paolo Angeli fu scrittore di opuscoli in difesa dell'ortodossia cattolica e dal vescovo di Treviso negli anni trenta ebbe il riconoscimento ufficiale di predicatore. Suo fratello Andrea fu parroco nella chiesa di Sant'Angelo di Sala; diverse erano le diocesi delle due chiese, Treviso e Padova, ma a pochissimi chilometri di distanza erano i due paesi. Andrea Angeli fu molto spesso a Roma, perché la famiglia Angeli ebbe sicure protezioni da vari papi, da Paolo III in particolare. Fu lui, Andrea Angeli, a scrivere le notizie storiche della famiglia, a precisare che "Flavi, Emilei, Cesari, Comneni, Angeli, Ducagini, Cernovichi, Topia [erano] una stessa casata e uno stesso sangue", a certificare che gli Angeli erano diretti discendenti dagli imperatori di Bisanzio.

i Durrësit, i cili kishte qënë këshilltar dhe ambasador i Skënderbeut, edhe në Venecie, ç'ka flet për rëndësinë e figurës së tij. Vëllai i tij Pjetër morri pjesë në mbrojtjen e Drishtit kur u sulmua nga turqit, në vitin 1478, u zu rob prej tyre dhe u burgos së bashku me gruan e tij Luçia Spano. Menjëherë mbasi u lirua erdhën në veneto dhe si figurë e shquar që ishte u trajtua mirë, u vendos në Padova dhe ju caktua një pension, të cilin mbas vdekjes së tij e merrnin katër fëmijët që la. Në Briana, nga fundi i shekullit të katërmbëdhjetë, ishin caktuar edhe dy priftërinj të tjerë shqiptarë: në fillim Aleks Duda, pastaj Dhimitër Franku, derisa Pal Ëngjëlli të arrinte moshën e pjekurisë. Në vitin 1513 gjejmë Pal Ëngjëllin drejtues të kishës (do e drejtojë atë për pesëdhjetë vjet me rrallë) si dhe të punimeve për ta zgjeruar dhe meremetuar atë; sigurisht edhe zbukurimet në ambientet e brëndshme të kishës edhe pse nuk kanë mbetur gjurmë prej tyre.

Pal Ëngjëlli shkroi fashikuj në mbrojtje të fesë katolike dhe nga ipeshkvi i Trevizos iu njoh e drejta që të mbante meshë. Kurse vëllai i tij Andrea ishte prift në kishën e Shën Ëngjëllit nga Sala; edhe pse kishat i përkisnin dy dioqezave të ndryshme, asaj të Trevizos dhe Padovës, ishin shumë afër me njëra -tjetrën. Andrea Ëngjëlli shkonte shpesh në Romë, sepse familja Ëngjëlli

Degli altri due fratelli non religiosi uno si stabilì a Chirignano e sposò una nobile di Treviso; l'altro fu al servizio delle milizie pontificie e divenne Familiare del papa.
Una famiglia dunque, quella degli Angeli, importantissima entro i rapporti tra Venezia e Scanderbg ed entro il quadro dell'emigrazione albanese; a loro si deve, nel corso del Cinquecento, la volontà di rilancio della memoria storica della terra di origine.
A nord est di Noale, in direzione Treviso, c'è Moniego.
Qui nell'architrave della porta principale della chiesa parrocchiale dei Ss. Felice e Fortunato si legge il nome del parrocco che curò tutta la ristrutturazione della chiesa nel 1497: Alvise Grecolco di Scutari e il nome dei due masssari: Benedetto Bosoino e Giuliano Sorgato. Il cognome Bosoino/Busuino sembra albanese e richiama quello di Bosichio/Busuku; Gjon Buzuku fu il religioso che nel 1555 scrisse il "*Messale*", primo testo scritto in lingua albanese, pubblicato a Venezia.
Il cognome Sorgato recita i legami di parentela del massaro Giuliano con Maria Sorgato, committente, si è visto, nella parrocchiale di Noale del *San Giovanni Battista* di Vittore Carpaccio, che volle la tomba di famiglia nella chiesa di Moniego. I più

pati mbrojtje të sigurta nga shumë papë, sidomos nga papa Pali i Tretë. Dhe ishte Andrea Ëngjëlli ai vetë që shkroi historinë e familjes, duke theksuar se "Flavi, Emilei, Cesari, Comneni, Angeli, Ducagini, Cernovichi, Topia [ishin] i njëjti oxhak dhe i njëjti gjak", të vërtetojë me dokumenta që familja Ëngjëlli është pasardhëse e perandorëve të Perandorisë Bizantine.
Dy vëllezërit e tjerë u vendosën, njëri në Kirinjano, ku u martua me një fisnike nga Trevizo, tjetri hyri në shërbim të milicisë së papës dhe u bë Familjar i tij.
Nga sa pamë më sipër pra, familja Ëngjëlli luajti një rol shumë të rëndësishëm në marrëdhëniet mes Venecies dhe Skënderbeut dhe brënda kuadrit të emigimit shqiptar; dëshira për të ringjallur bëmat historike të vendlindjes, në shekullin e pesëmbëdhjetë, i detyrohet kësaj familjeje.
Në anën verilindore të Noales, në drejtim të Trevizos, gjëndet Moniego.
Këtu mbi arkitraven e hyrjes kryesore për në kishën famulltare të shënjtorëve Gëzim e Fat lexohet emri i famulltarit Alvize Grekolku nga Shkodra, i cili ndoqi me kujdes të gjitha punimet meremetuese që iu bënë kishës në vitin 1497, si dhe emri i dy mjeshtrave: Benedet Bozoini dhe Xhulian Sorgati. Mbiemri Bozoini/Buzuino duket si mbiemër shqiptar dhe të kujton mbiemrat Boziku/

Fig. 28 | Moniego (Noale), Chiesa di Santa Maria Annunziata, *Madonna del pane*

recenti studi sulla tela di Carpaccio hanno individuato nel paesaggio che fa da sfondo alla figura del Battista proprio il paese di Moniego, che dunque è particolare suggerito al pittore dalla committente. La Sorgato era coniugata con Michele di Nicolò Belo, si è detto, cognome anche albanese.
L'insieme dei dati è sorprendente circa la presenza albanese nella zona.

Buzuku (Bosichio/Busuku); Gjon Buzuku ishte një prift që në vitin 1555 shkruajti "Mesharin", ky ishte teksti i parë i botuar në Venecie në gjuhën shqipe.
Mbiemri Sorgati flet për lidhjet farefisnore mes familjes Xhuliani me Maria Sorgatin, e cila ishte edhe porositësja, siç e pamë, e Shën Xhovani Batistit të Karpaçios në famullinë e Noales, ajo donte që varrezat e familjes të ishin në kishën e Moniegos. Studimet e kryera kohët e fundit në pikturën e Karpaçios, kanë njohur pamjet e fshatit të Moniegos në paezazhin e saj, që me sa duket Maria Sorgati, porositësja e punimit, i kishte këshilluar piktorit. Zonja Sorgati ishte martuar me Mikelin e Nikola Belos, që siç e kemi thënë më sipër, ishte mbiemër shqiptar.
Nga të dhënat e deritanishme, mbi praninë e shqiptarëve, të habit numri i lartë i tyre.
Në ambientin e brëndshëm të famullisë në Moniego, në një altar ndodhet statuja e shënmërisë: Shën Mëria e bukës, të cilën, sipas traditës popullore që tregohet edhe sot e solli nga Shkodra vetë Alviz Grekolçi, qysh të nesërmen e rënies së qytetit në duart e turqve, në vitin 1478 (fig. 28).
Edhe tregimet e devotshmërisë popullore mund ta bëjnë më të bukur një histori. Me të vërtet shënmëria është një relike shkodrane? Në se po, atëherë është me të vërtëtë një relik i jashtëzakonshme. Na tregon histori

All'interno della parrocchiale di Moniego, in un altare, c'è una statua di madonna: la *Madonna del pane*, che la tradizione popolare ancora recita essere stata portata via da Scutari proprio da Alvise Grecolco, all'indomani, si crede, della "caduta" della città in mano turca nel 1478 (fig. 28).

Anche racconti della pietà popolare possono concorrere a rifinire particolari di un più generale quadro. È quella madonna davvero cimelio scutarino? Se sì, sarebbe cimelio davvero eccezionale. Racconta comunque storie di fughe e di accoglienze, in questo caso racconta di quelle tante suppellettili di chiese e monasteri dell'Albania finite e disperse nel diluvio delle guerre balcaniche quattrocentesche.

Un ultimo particolare: la cappella Grimani, oggi sacrestia della chiesa, può rinviare a eventuali appoggi economici della famiglia patrizia nelle opere di ristrutturazione della chiesa? E richiamare quel ruolo di appoggio, già visto, giocato da tante famiglie nobili veneziane nei confronti degli emigrati albanesi tra Quattro e Cinquecento?

Si consideri ora Quinto di Treviso, dove in due chiese si incontrano capolavori firmati da Paolo Campsa e bottega, realizzati tra il secondo e il terzo decennio del Cinquecento.

arratisjesh e mikpritjesh, në rastin konkret rrëfen për sa e sa pajisje të kishave dhe manastireve që nga Shqipëria përfunduan dhe u shpërndanë gjithandej, si pasojë e luftërave ballkanike në shekullin e katërmbëdhjetë.

Një imtësi e fundit: kapela Grimani, sot sakresti e kishës, a mund të mendojmë se kisha ka patur mbështetje ekonomike nga familjet fisnike në kohën kur janë bërë punimet meremetuese? A s'na kujtojnë atë mbështetje të dhënë, edhe herë të tjera, nga familjet fisnike veneciane emigrantëve shqiptarë në shekujt e katërmbëdhjetë dhe pesëmbëdhjetë?

Marrim në shqyrtim Kuinto të Trevizos, ku në dy prej kishave të saja gjejmë kryevepra të punuara me mjeshtëri nga Pal Kampsa dhe punishtja e tij, të realizuara ndërmjet dhjetëvjeçarit të dytë dhe të tretë të shekullit të pesëmbëdhjetë.

Në kishën e Shën Kasianos, kisha e vjetër pranë varrezave, altari i përkushtuar Shën Kasianos, i meremetuar në vitet e fundit, ëdhtë i përbërë nga një polittiko?, i cili të kujton madhështinë e punimeve të Kamsës. Të shumta janë statujat, të vendosur në tre rregjistra, që të marra së bashku krijojnë një të tërë; sipas shpjegimit që i është bërë kohëve të fundit, në rregjistrin e parë kemi bustin e plotë të Shën Kasianos, në qëndër dhe anash tij shënjtorët Pietër e

Fig. 29 | Quinto di Treviso, antica pieve di San Cassiano, *Polittico di San Cassiano* di Paolo Campsa e bottega, secondo/terzo decennio del Cinquecento

Nella chiesa di San Cassiano, l'antica pieve che è situata presso il cimitero, l'altare dedicato a san Cassiano, di recente restaurato, è costituito da uno spettacolare polittico, che può dare l'idea della suntuosità di opere prodotte da Campsa. Numerose sono le statue, ripartite in tre registri, che compongono l'insieme; secondo la lettura corrente, nel primo registro, a tutto busto, c'è al centro san Cassiano, con ai lati i santi Pietro e Paolo, san Giovanni Battista e santo Stefano; nel secondo e terzo registro,

Paolo dhe Xhovani Batisi e Stefano; në rregjistrin e dytë, në formë gjysmë busti është Virgjëresha e helmuar, Virgjëresha e kurorëzuar, shënjtorët mbrojtës të kishave të cilat mvarreshin nga kisha mëmë: shënjtorja Elisabet, shën Mauro, shënjtorja Kristina, shënjtorja perandoresha Helena; në qafë është shën Martini, në çastin që i jep mantellin një njeriu të varfër. Histori nga jeta e Shën Kasianos pra, gjënden në kishën e Shën Kasianos në Venecie (fig. 29), dhe ndoshta këtu duhet të rikujtojmë, njihen si punime të Andrea Skiavonit.

E gjitha e larë me flori, shumë e shtrënjtë, të jep një përshtypje aq të madhe që vetëm altare të këtij lloji mund të japin.

Në famullinë e sotme të Shën Gjergjit është rruajtur monumenti i një altari i Pal Kampsës, për fat të keq i gjymtuar në disa pjesë, i vendosur në kundërballinën e kishës; i përkushtohet Shën Gjergjit dhe ka një strukturë pothuajse të njëjtë me atë të altarit *të Shën Kasianos. Edhe në rastin e kësaj kishe statujat e shumta janë ndarë në tre rreshta: në rregjistrin e parë kemi bustin e plotë të Shën Gjergjit që vret draguan, anash tij Shën Sebastiani, Shën Kasiani bashkëshënjtor i kishës, Shën Roku, abatit Shnandoi; në rregjistrin e dytë dhe të tretë, në formë gjysmë busti janë, në qëndër Shën Mëria me fëmijën, pastaj shënjtorja*

a mezzo busto, ci sono la Vergine Addolorata, la Vergine Incoronata, i santi patroni delle chiese che dipendevano dalla pieve: santa Elisabetta, san Mauro, santa Cristina, sant'Elena imperatrice; nella cimasa c'è san Martino, nell'atto di donare il mantello al povero. Storie di vita di san Cassiano, è forse il caso di ricordare, attribuite ad Andrea Schiavone sono nella chiesa di San Cassiano a Venezia (fig. 29).

Tutto l'insieme era rivestito di patina dorata, costosissima si ricordi, e dà l'idea dell'impatto visivo che altari del genere potevano trasmettere.

Nell'attuale parrocchiale di San Giorgio è conservato l'altro monumentale polittico di Paolo Campsa, purtroppo in alcune parti mutilo, che è stato situato nella controfacciata della chiesa; è dedicato a san Giorgio e ha una struttura quasi identica a quella del polittico di San Cassiano. Anche in questo caso le numerose statue sono ripartite in tre ordini: nel primo registro, a tutto busto, c'è al centro san Giorgio che uccide il drago, con ai lati san Sebastiano, san Cassiano compatrono, san Rocco, sant'Antonio abate; nel secondo e terzo registro, a mezzo busto, al centro la Madonna con il Bambino, quindi santa Margherita d'Antiochia, sant'Agnese, santa Maria Maddalena, una santa non iden-

Margarita nga Antiokja, shënjtorja Anjeze, shënjtorja Maria Magdalena, një shënjtore a panjohur, Shën Xhovani Batisti me Ëngjëllin Lajmërues dhe Virgjëresha e Lajmëruar. Mesazhi i altarit, siç na kujtojnë edhe shënjtorët, lidhet me epideminë e pestes. Por ka mendime se edhe altari tjeter, ka të bëjë me botën shqiptare dhe se është një studim që duhet të bëhet në të ardhmen. Përse në Kuinto të Trevizos janë dy nga kryeveprat të Kampsës ? Qënia e tyre është shpjeguar, sipas mendimit tonë, në formë shumë sipërfaqësore, d.m.th. se Kampsa, për punën e tij, që mund të ketë zgjatur në kohë mund të jetë paguar me këste; kjo është arsyeja, është thënë më parë, shto këtu edhe rivalitetin mes komuniteteve të ndryshme, që në Kuinto, si në shumë fshatra në zonën e Trevizos, për shembull në Shën Çipriano në Çendon, në Lançenigo, në Kazale mbi Sile, në Shën Ambroxho në Grion, ka shtyrë kishtarë të ndryshëm të porosisin punime tek ky artist.

Aspak i kënaqshëm ky shpjegim, për më tepër nga ç'kemi thënë deri tani për diasporën shqiptare në Venedik, mbi praninë e priftërinjve shqiptarë, mbi shoqëritë e fuqisë punëtore si dhe mbështetjet e dhëna nga fisnikët venecianë, të cilët përmënden edhe për karakteristikat e ekonomisë së këtyre vëndeve. E lidhur më kanalet e ujit ishte,

tificata, san Giovanni Battista con l'Angelo Annunciante e la Vergine Annunciata. Il messaggio del polittico è stato letto in relazione al flagello della peste, cui appunto rimandano i santi protettori. Si è convinti invece che anche altra ne possa essere la chiave di lettura, proprio legata al mondo albanese e che sia un lavoro tutto da fare.

Due capolavori di Campsa a Quinto di Treviso, perché? La presenza è stata spiegata a nostro avviso in forme semplicistiche, cioè che il pagamento a Campsa poteva essere di solito dilazionato nel tempo, in comode rate; questo il motivo, è stato detto, unito a quello della emulazione tra varie comunità, che a Quinto, come in tanti altri paesi del Trevigiano, per esempio a San Cipriano a Cendon a Lancenigo, a Casale sul Sile, a Sant'Ambrogio di Grion, avrebbe spinto le varie chiese a commissionargli opere.

Non soddisfa tale spiegazione, soprattutto in rapporto a quanto finora detto sulla diaspora albanese in terra veneta, cioè su presenze di religiosi albanesi, su aggregazioni di manodopera albanese e su appoggi dati da patrizi, che vengono chiamati in causa anche per le caratteristiche di economia dei luoghi. Connessa ai corsi di acqua dolce c'era, tra le varie attività come quella dei mulini, la lavorazione del tessile in alcune sue fasi, specie tintorie: e in essa,

ndër të tjera, edhe një veprimtari tjetër, ajo e mullinjve të ujit për shëmbull, disa prej fazave të punimi të tekstileve si ngjyrosja: dhe në të, siç kemi parë, prania e shqiptarëve ishte shumë e rëndësishme. Veprimtari të ndryshme përgjatë lumit Sile, në këtë zonë, ishin pronësi e familjeve të pasura. Po cilat familje banonin në zonën e Kuintos afër lumit Sile? Xhustinianët, para së gjithash, vila e të cilëve, vepër e Skamocit, sot nuk ekziston; por të flasësh për lumin Sile, do të thotë që të përmëndësh edhe familje të tjera si ajo e Gradenigëve dhe Bembo-t, që me lumin Sile, i cili nga veriu zbriste në kënetë, kishin interesa të caktuara. Familja Bembo, ndër të tjera kishte një fabrikë të madhe leshi në Venecie, e specializuar në prodhimin e veshjeve të leshta lluksoze, tregu i së cilës në More kishte përfaqësues Modonen.

Pra jemi të bindur për numrin e madh të porositësve të veprave të artit dhe se historia artistike e këtyre vëndeve duhet të rishikohet nga një këndvështrim i ri.

Së fundi po shqyrtojmë Trevilën afër Kastelfranko Veneto, në Trevizo. Në kishën famullitore të Shën Danielit rruhet Altari i Krishtit të Ringjallur, një triptik i mbrekullueshëm i Pal Kampsës; Krishti në mes kurse anash Shën Danieli, shënjti mbrojtës, dhe Shën Xhovani Batisti; pjesa e sipërme e dëmtuar, ku një Ëngjëll, me

si è visto, rilevante fu la presenza albanese. Furono attività legate al fiume Sile di tante famiglie patrizie in questa area geografica. Quali erano presenti nella zona di Quinto prossima al Sile? I Giustinian, in primo luogo, la cui villa, opera di Scamozzi, ora più non esiste; ma parlare di Sile significa richiamare anche i Gradenigo e i Bembo, che col Sile, che arrivava alla laguna nord si ricordi, avevano precisi interessi. I Bembo tra l'altro gestivano una grossa azienda laniera a Venezia, specializzata in panni di lusso, il cui mercato aveva quale primo referente Modone, in Morea.

Si è dunque convinti che lo scenario in cui inquadrare le committenze d'arte abbia ampie dimensioni e che anche la storia artistica dei luoghi debba essere letta sotto un'angolatura nuova.

Infine si considera Treville, presso Castefranco Veneto. Qui nella chiesa parrocchiale di San Daniele è conservato l'*Altare del Cristo risorto*, splendido trittico di Paolo Campsa; al centro c'è il Cristo, ai lati san Daniele, patrono, e san Giovanni Battista; mutila è la zona superiore, dove a un Angelo, pare Annunciante, forse era speculare una Vergine Annunciata, andata perduta; preziosi sono gli elementi di contorno: ai vertici angioletti musicanti e alla base resti di decorazione, di accesa

shumë të ngjarë një Ëngjëll Lajmërues, ndoshta në të pasyrohej Virgjëresha Lajmërues, e humbur tashmë; me vlera të çmuara janë edhe elementët që i rrethojnë: në pjesën e sipërme janë ëngjëllushët muzikantë kurse në pjesën e poshtme kemi mbetje zbukurimesh të lyera me bojë floriri të ndezur. Është për tu theksuar se nga rrobat e Shën Batistit del koka e një gjarpri, punim antropomorf, me tipare jo të zakonshme. Gjarpri dhe dragoi, kanë qënë historikisht të lidhur me "armikun e përbetuar të krishtërimit" d.m. th. kundër pushtuesit otoman. Ndoshta edhe triptiku i Batistit, në Trevile, duhet lexuar në këtë mënyrë? Ndoshta kemi të bëjmë me një histori shqiptare, në kujtim të ngjarjeve të kaluara të një vëndi të martirizur sepse ishte i krishterë? Edhe një herë magjepsëse dhe për tu rishkruar janë të gjitha intrigat e historisë dhe artit mes Venecies dhe Shqipërisë. (fig. 30).

Në Trevile, ku Pal Kampsës i ishin porositur disa punime, Soranxo-t kishin një vilë lluksoze, në të u fol për të pikturuar edhe Pal Veronezi, emri i Soranxo-ve lidhet, për nga martesat, me atë të Korner-ëve, të dyja këto familje i kemi hasur, si figura qëndrore, në pikturat e kishës së Shën Sebastianit, në Venecie, pikturat e së cilave i ishin besuar Palit. Familja Korner kishte vila në

Fig. 30 | Treville (Castelfranco Veneto), Chiesa di San Daniele, *Altare di San Daniele* di Paolo Campsa, primi decenni del Cinquecento

doratura. C'è un particolare da sottolineare: da sotto le vesti del Battista esce la testa di un serpente, quasi antropomorfica, di insolita fattezza. Non si può non ricordare che il serpente, come il drago, è stato tradizionalmente associato al "fiero nemico del cristianesimo", ossia all'ottomano invasore. È da leggersi in tale chiave l'insieme del Battista nel trittico di Treville? Un richiamo, tutto albanese, alle vicende di una terra martire in quanto cristiana? Ancora una volta affascinanti e tutti da scrivere gli intrecci di storia e di arte tra Venezia e Albania (fig. 30).

A Treville, dove si commissionò l'opera a Paolo Campsa, i Soranzo avevano una suntuosa villa, in cui fu chiamato a dipingere Paolo Veronese e il nome dei Soranzo si lega, per rapporti matrimoniali, a quello dei Corner, entrambi casati già incontrati, come centrali, nelle pitture in San Sebastiano a Venezia, affidate a Paolo. I Corner avevano villa a Poisolo, presso Treville. E ancora a Treville c'erano i Priuli, sia del ramo "Gran Can" sia del ramo di San Felice. A Venezia il maggior agglomerato albanese, di cui testimonia la toponomastica, lo si è visto, era nella zona di San Felice, verso le Fondamente Nuove, verso la laguna nord dove arrivava il Sile.

Le fitte presenze di arte scultorea nel Tre-

Poizolo, Trevilë. Në Trevilë ishte dhe familja Priuli, si nga dega "Gran Can" ashtu dhe nga dega e Shën Gëzimit (San Felice). Në Venecie, qëndra më e madhe shqiptare, siç na dëshmon edhe toponomastika, ishte në zonën e Shën Gëzimit, në drejtim të Themeleve të Reja, për nga këneta veriore ku derdhej lumi Sile.

Numri i madh i skulpturave artistike që lidhen me emrin e Pal Kampsës dhe punishtes së tij në zonën e Trevizos presin shpjegime të reja, sepse ngjarjet që lidhen me emigrimin e shqiptarëve në zonat e brëndshme të Serenisimës janë shkak(arsye)

vigiano legate alla bottega di Paolo Campsa attendono dunque nuove interpretazioni, proprio perché le vicende della emigrazione albanese nell'entroterra della Serenissima sono occasione per riflettere su di un problema di ampie dimensioni: quello dei rapporti tra la metropoli e la terraferma, tra la capitale e la provincia; e inducono a rivederne impostazioni che troppo spesso hanno separato o contrapposto le due realtà anziché avere di esse rilevato le continuità.

për të menduar për një problem tjetër me përmasa të mëdha: ç'lidhje kishte mes qëndrës dhe zonave në brëndësi, mes kryeqytetit dhe krahinës, këto arsye na detyrojnë që të rishikojmë stile të cilët shumë shpesh kanë ndarë dhe i janë kundërvënë këtyre dy realiteteve, në vënd që të nxirrnin në pah(dukje) vazhdimësinë ndërmjet tyre.

6. DALL'EPILOGO DI UNA STORIA, AGLI INIZI DI NUOVI INTRECCI DI VITA TRA ALBANIA E VENEZIA

NGA PËRMBLEDHJA E NJË HISTORIE TEK GËRSHETIMI I JETËS MES SHQIPËRISË DHE VENECIES

Con la perdita nel 1571 delle due basi di Dulcigno e di Antivari, anche importante sede arcivescovile quest'ultima, si può considerare chiusa la storia del protettorato di Venezia sull'Albania Propria iniziata a fine Trecento.

All'indomani della cessione delle varie città albanesi ai turchi, lo si è visto, Venezia gestiva il flusso dei profughi, affermando con forza, però, che quanti albanesi avessero voluto rimanere nella loro terra sarebbero stati apprezzati come amici; amici, è ovvio, dentro quelle ragioni di mercatura che erano proprie dello stato veneziano. Tutte le grandi famiglie patrizie veneziane, se ne è più volte accennato, per le loro fortune in Levante avevano messe radici in Albania fin dal medioevo, tra carichi di carovane dall'entroterra, approdi di viaggi di andata e ritorno di galee cariche di merci e

Me humbjen e Ulqinit dhe Tivarit në vitin 1571, seli e rëndësishme kryepeshkopate kjo e fundit, përfundon edhe protektorati i Venecies ndaj Shqipërisë (Albania Propria) fillimet e të cilit nisnin nga fundi i shekullit të Trembëdhjetë.

Qysh të nesërmen e dorrëzimit të qyteteve shqiptare në duart e turqve, siç pamë më lart, Venecia u morr me fluksin e mërgimtarëve, duke theksuar se të gjithë ata shqiptarë që do të vendosnin të rrinin në vendin e tyre do të trajtoheshin si miq; sigurisht si miq, por brenda atyre qëllimeve tregtare që karakterizonin shtetin venecian. Të gjitha familjet e mëdha veneciane, shpesh kemi folur për to, me pasuritë e shumta kishin hedhur rrënjë në Shqipëri qysh në mesjetë, me karavanet që vinin nga brëndësia e gadishullit, me portet për ankorimin e anijeve me madhra, me investimet e ndryshme të bëra në zonat bregdetare.

di mude, investimenti terrieri a ridosso delle coste.

Si chiudeva una storia politica, ma continuava e veniva rilanciata la storia degli interessi economici, da entrambe le parti. Nel 1621 a Venezia veniva ufficialmente assegnato ai mercanti turchi un palazzo presso san Giacomo dell'Orio, con affaccio sul Canal Grande; già dei Pesaro, poi proprietà della Repubblica che lo aveva donato ai marchesi di Ferrara, il palazzo era quindi passato al papa e divenuto sede di suoi nunzi, infine era divenuto proprietà Priuli. Fu dotato anche di moschea, cui era annesso un locale di bagni.

Fu da allora conosciuto a Venezia come il Fontego dei Turchi che lì soggiornarono fino al 1838; l'anno successivo, dopo alterne vicende di proprietà e ormai ridotto a pessime condizioni, il palazzo era acquisito dal Comune che, con contributi dal governo austriaco, provvedeva a restaurarlo. Divenne sede, è noto, del Museo Correr nel 1880 (figg. 31 e 32).

I mercanti sudditi dell'impero ottomano ebbero dunque la loro sede ufficiale. Anche i sudditi albanesi, è ovvio.

Bene racconta la loro vita in città nel Settecento Giovanni Grevembroch, accompagnandone l'immagine nel suo repertorio di vita e di costumi: *Gli abiti de*

Edhe pse ndikimi politik i Venecies ndaj Shqipërinë u mbyll, vazhdonte dhe po merrte hov të ri historia e interesave ekonomike, nga ana e të dy vendeve.

Në Venecie në vitin 1621 tregtarëve turq u jepet zyrtarisht një pallat pranë San Giacomo dell'Orio*, me ballinë në* Canal Grande*; ish pronësi e familjes Pezaro, më vonë ky pallat i kaloi Republikës e cila ia dhuroi markezëve të Ferrarës, pastaj papa e më pas u bë seli e ambasadorëve të tij, së fundi ishte pronë e familjes Priuli. Shërbeu edhe si xhami, së cilit iu shtua një banjo.*

Nga ky moment u bë i njohur si Fontego dei Turchi *të cilët ndenjën aty deri në fund të vitit 1838; një vit më pas, mbasi kishte ndërruar disa pronarë dhe në gjëndje të mjerë, pallati u ble nga komuna, e cila me ndihmat ekonomike të dhëna nga qeveria austriake, e rregulloi. Siç dihet, në vitin 1880 u bë sede e Muzeut Korrer (fig. 31 e 32).*

Tregtarët nënshtetas të perandorisë otomane kishin selinë e tyre zyrtare. Edhe nënshtetasit shqiptarë, natyrisht.

Jetën e tyre në qytet në shekullin e shtatëmbëdhjetë e tregon më së miri Giovanni Grevembroch, ku na përshkruan jetën e tyre dhe zakonet: Veshjet e venecianëve të çdo moshe*, një kujtim i çmuar*

Fig. 31 | D. Lovisa, *Il fondaco dei Turchi visto da San Marcuola* (sec. XVIII), Venezia, Museo Correr, Gabinetto dei disegni e delle stampe

veneziani di quasi ogni età, preziosissimo cimelio conservato nella biblioteca del Museo Correr di Venezia.

Frutto di Pace
Gli Mercadanti Albanesi, sudditi della potentissima Casa Ottomana, hanno ingresso, e commodo soggiorno nella nostra Dominante, tanto in tempo di Pace, quanto di sospetto epidemico, purché soggiacciano all'espurgo delle persone e delle robbe ne Lazzaretti, o di Spalato, o di Castenuovo, o delle isole che circondano Vene-

që rruhet në bibliotekën e Muzeut Korer në Venecie.

Frut i Paqes
Tregtarët shqiptarë, nënshtetas të Shtëpisë së fuqishme Otomane, mund të hyjnë dhe mund të qëndrojnë në Venecie (nostra Dominante), si në kohë Paqeje ashtu dhe në kohë epidemie, me kusht që ti nënshtrohen spastrimit të njerëzve dhe rrobave (gjërave) në Llazaret, o në Split, o në Castelnuovo, o në ishujt përreth Venecies. Respektimi i rregullave nga

Fig. 32 | Venezia, Fontego dei Turchi, pianta interna di Bernardino Maccaruzzi, 1768, Venezia, Archivio di Stato, *Miscellanea mappe*, dis. 571

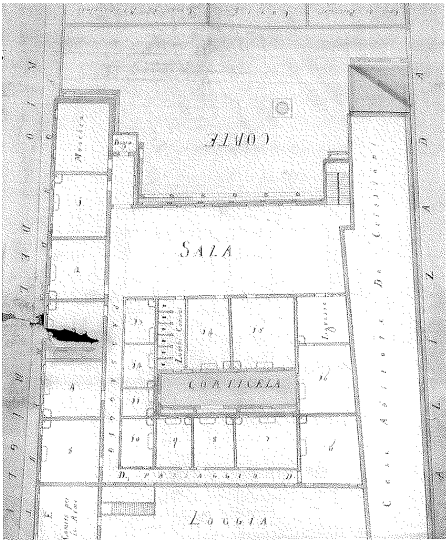

zia. Ch'essi stiano à dovere non riesce difficile, come fù supposto, perché già consapevoli di metodi stabiliti, vengono blandamente maneggiati da proprij consoli, interpreti, e corrispondenti, quali ad altro non abbadano, che a sollecitare gli negozij, e gli cambij, onde ritornare contenti a Scutari, ad Antivari, ed a Mustar, città capitale, e di commercio, detta il Serraglio. Qui abitano un'amplo Fontico, con stanze e magazeni sufficienti, pagandone l'affitto a N.N. H.H. [Nobiluomini] Pesari, custodito da un'esperto Guardiano, che il tutto chiude la Notte, secondo le saggie prescrizioni del senatorio Magistrato de cinque Savij alla Mercanzia, cui gli Turchi ricorrono al caso di ottenere giustizia. Di giorno caminano liberamente per ogni strada della Città, e molto più per la piazza di S. Marco, riposando

ana e tyre nuk është gjë e vështirë, siç mendohej, sepse janë të përgjegjshëm për rregullat e vendosura, drejtohen me lehtësi nga konsujt e tyre, përkthyesat dhe të tjerë, të cilët s'kanë synim tjetër veçse të nxisin dyqanet, shkëmbimet e madhrave, vetëm e vetëm që të kthehen të kënaqur në Shkodër, në Tivar, dhe në Mostar, qytet i rëndësishëm edhe tregtie, i quajtur Serralio. Këtu banojnë në një Han, me dhoma e magazina të mjaftueshme, qiranë e së cilit ia paguajnë N.N. H.H. (Njerëz fisnikë) nga Pezaro (Pesaro), i rruajtur nga një Roje i Zoti, i cili e mbyll Natën, sipas udhëzimeve të vlefshme të senatorit Magjistrati (Magistrato) i të pestëve Savij për Tregtinë, të cilit i drejtohen turqit për të patur drejtësi. Gjatë ditës ata lëvizin lirshëm nëpër rrugët e qytetit, shumica e tyre në sheshin Shën Marko, dhe pushojnë deri në mbrëmje nën hijen e Tempullit, sipas zakoneve të të Mëdhenjve, pronë e të cilë ëdhtë ky vënd, i pëlqyer nga ky Komb, ku sipër në një kamare të bërë me mozaikë shihet një histori, një shërbesë fetare, dhe armatime orientale (fig. 33).

Prania e përditshme e tregtarëve shqiptarë do të vazhdojë në jetën e qytetit sipas rregullave të vendosura, dhe sipas interesave ekonomike të të dy palëve. Historia e dyqaneve dhe shkëmbimeve tregtare ndërmjet dy brigjeve të Adriatikut, ndërmjet Shqipërisë turke dhe Serenisimës akoma nuk është shkruar: asaj i drejtohet një dokumentacion shumë i pasur në arkivat dhe bibliotekat veneziane, pak a

Fig. 33 | Giovanni Grevembroch, *Gli abiti de veneziani di quasi ogni età, FRUTTO DI PACE,* secondo Settecento, Venezia, Museo Correr, Ms Gradenigo Dolfin 49, vol. IV, tav. 47

sotto all'ultimo volto del Tempio, secondo l'uso di lor Maggiori, che s'impossessarono di quel posto, gradito da tale Nazione, stante vedervisi espressa in alto Nicchio a Mosaico una storia, con cerimonie, ed Arnesi orientali (fig. 33).

Continuerà dunque una presenza quotidiana di mercanti albanesi nella vita quotidiana della città, nel rispetto di metodi stabiliti, nei reciproci interessi economici. Quella storia di negozi e di scambi commerciali tra le due sponde dell'adriatico, tra l'Albania turca e la Serenissima è però ancora in gran parte da scrivere: ad essa rimanda una ricchissima documentazione di archivi e biblioteche veneziane, pressoché ancora intonsa per i secoli XVII e XIX. È continuazione di una storia in parte già incontrata, di galee e di *trabacoli* che fanno la spola per portare a Venezia *formenti* e *sali* da Durazzo, *pegola* da Valona, *lane e sede* da Scutari; e ritornare da Venezia ai loro centri commerciali carichi di manufatti di mercato artigianale.
Nel Settecento, a Scutari, la dinastia locale dei Bushatli svolse una politica di grande apertura con Venezia, ossia di massima garanzia nei confronti dei suoi mercanti, anche contro le ricorrenti minacce dei *pirati convertiti*, che avevano centro in quella Dulcigno un tempo veneziana (fig. 34).

shumë të paprekura për shekujt XVII e XIX. Flitet për një histori pjesërisht të parë më parë, për galee[8] *dhe* trabacoli[9] *që sjellin në Venecie* formenti[10] *e* kripë *nga Durrësi,* pegola (peçe) *nga Valona,* lesh dhe sede *nga Shkodra; dhe ktheheshin nga Venecie në qëndrat e tyre tregtare plot me prodhime artizanati.*
Në shekullin e shtatëqintë, familja e Bushatllinjve zhvilloi një politikë të hapur ndaj Venecies, e thënë ndryshe tregjet e saja ishin të sigurta, edhe ndaj sulmeve të piratëve që kishin ndërruar fe, *qëndra e të cilëve ishte në qytetin e Ulqinit, venecian pak kohë më parë. (fig. 34).*

[8] galee *anije ushtarake me rema e me vela, me gjatësi rreth 50 m, të shpejtë dhe të lehta, me bashin me majë, me dy dyrek me vela të tipit latin, tipike në mesjetë dhe të përdorur deri në shekullin e XIX.*
[9] trabocoli *anije me vela për trasport madhrash, lundronin në detin Adriatik dhe Jon.*
[10] formenti (*prodhime) gruri.*

Ultimo propugnacolo veneziano restò Butrinto, ricca di peschiere, da cui giungeva a Venezia anche una pregiata bottarga: ma si mantenne postazione strategica di fronte a Corfù, più che centro commerciale. Oggi, per i suoi resti archeologici, Butrinto, la romana Buthrotum, è sito di fama internazionale, posto sotto la tutela dell'Unesco. Quali tracce si sono conservate in Albania dei secolari legami con la Serenissima?
Oggi quasi più nessuna, responsabili anche eventi di epoca recente.
Sono spariti negli ultimi decenni quei simboli marciani, i vari leoni, che ancora nel Novecento avevano visto e registrato studiosi e visitatori, scolpiti su vere da pozzo o in fronte a rocche e castelli, come a Vunò, ad Agirocastro, a Scutari; sopravvissuti al dominio veneziano, non erano stati, in molti casi, distrutti dai turchi: segno di noncuranza per fregi di arte? O occasioni visive per ricordare il grande avversario atterrato?
È emblematico che a Scutari, sopra la porta di accesso alla fortezza di Rosafat, si intravveda oggi solo il frammento di coda svolazzante di quello che doveva essere un leone marciano andante; di grandi dimensioni sicuramente; quelle stesse che sono visibili a San Maurizio, sulla facciata dell'antica *Scuola degli Albanesi*.

Vëndqëndrim i fundit venecian mbeti Butrinti, i pasur me peshk, prej nga sillnin vezë qefulli *shumë të çmuara për tregun venecian: por më tepër se qëndër tregtie ai mbeti një pozicion strategjik përball Korfuzit. Sot Butrinti, Butrinti romak, është një sit arkeologjik me famë botërore, nën mbrojtjen e UNESKO-s. Ç'gjurmë rruhen sot në Shqipëri nga lidhjet shekullore me Venecien?*
Pothuajse asnjë gjurmë, përgjegjëse për këtë edhe ngjarjet e kohëve të fundit,
Në dhjetëvjeçarët e fundit janë zhdukur simbolet veneciane, luanët e ndryshëm, që ende në shekullin e nëntëmbëdhjetë kishin parë dhe rregjistruar studjusa dhe vizitorë të huaj, të skalitur në gurë pusi o në faqe gurësh në kështjella e kulla, si në Vuno, Gjirokastër, Shkodër; që i mbijetuan sundimit venecian dhe në shumë raste edhe atij turk, tregues mosinteresimi ky ndaj veprave të artit? O raste të dukshme për të kujtuar kundërshtarin e madh rrëzuar përtokë? Emblematike se si në Shkodër, mbi hyrjen e portës në kështjellën e Rozafatit edhe sot vërehen pjesë bishti të një luani duke ecur, me përmasa sigurisht të mëdha; si në Shën Mauricio, tek ballina e Shkollës së Vjetër të Shqiptarëve. Është për më tepër kjo intrigë jo e rastësishme marrëdhëniesh historie dhe jete, që këtu,

Fig. 34 | *Raccolta de' viaggi più interessanti eseguiti nelle varie parti del mondo, tanto per terra quanto per mare*, editore Sonzogno, Milano, 1820-24, Costumi settecenteschi albanesi, Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana, 154.d.204

Vieppiù dunque quella trama non occasionale di relazioni di storia e di vita, che si è qui sommariamente tracciata, tra Venezia e Albania si ripropone oggi quale sfida di conoscenza, di interesse reciproco. Si impone anche come richiamo a quell'etica dello scambio materiale e culturale che sostanziò il cosmopolitismo con cui Venezia costruì nel tempo il rispetto del diverso.
Un richiamo che può essere sorprendente guida anche nelle diversità del nostro presente.

në mënyrë të përmbledhur trajtuam, ndërmjet Venecies dhe Shqipërisë, dhe që sot shfaqet si një sfidë njohjeje, në interesin e të dy vëndeve. Tingëllon edhe si një thirrje e etikës së shkëmbimeve materiale dhe kulturore që karakterizoi kozmopolitizmin me të cilin Venecia krijoi, në kohë, respektin ndërmjet njerëzve. Sa aktuale edhe në ditët tona.

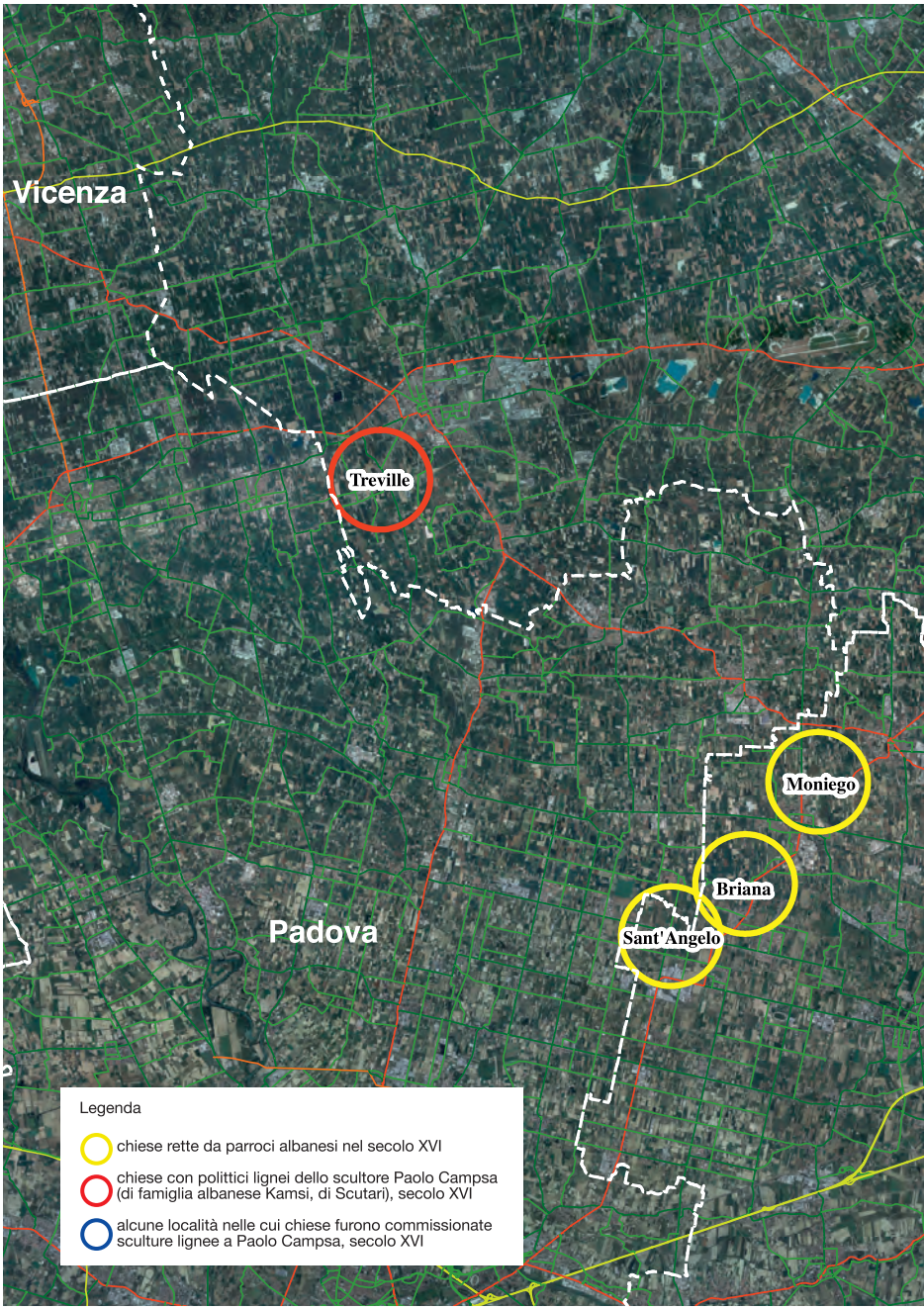
Vicenza
Treville
Moniego
Briana
Sant'Angelo
Padova
Legenda
chiese rette da parroci albanesi nel secolo XVI
chiese con polittici lignei dello scultore Paolo Campsa (di famiglia albanese Kamsi, di Scutari), secolo XVI
alcune località nelle cui chiese furono commissionate sculture lignee a Paolo Campsa, secolo XVI

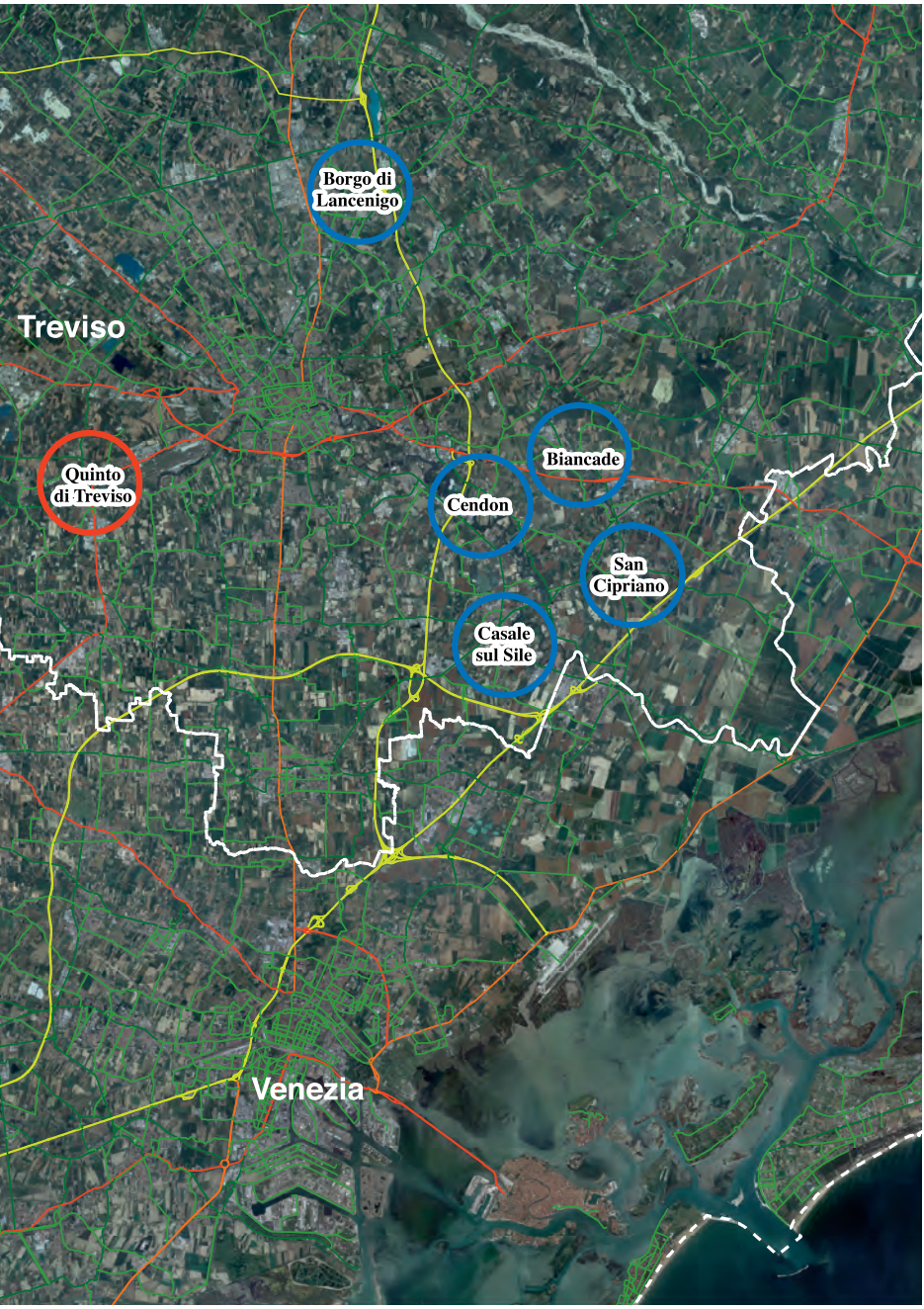
Borgo di Lancenigo
Treviso
Quinto di Treviso
Biancade
Cendon
San Cipriano
Casale sul Sile
Venezia

BIBLIOGRAFIA ESSENZIALE, PER ARGOMENTI TRATTATI
BIBLIOGRAFIA KRYESORE, MBI ARGUMENTET E TRAJTUARA

Sull'emigrazione albanese nella Serenissima Repubblica di Venezia:
Mbi emigrimin shqiptar në Republikën e Venedikut:
Lucia Nadin, *Migrazioni e integrazione. Il caso degli Albanesi a Venezia (1479-1552)*, Roma, Bulzoni, 2008 e in traduzione albanese Tirana, Shtëpia Botuese "55", 2008, con rinvii agli studi precedenti in materia: fondamentali quelli di Giuseppe Valentini (a parte i monumentali *Acta Albaniae Veneta saec. XIV et XV* cfr. almeno *Appunti sul regime degli stabilimenti veneti in Albania nel sec. XIV e XV*, in «Studi veneziani», VIII (1966), pp. 195-265); di Agostino Pertusi (almeno *Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento, Civiltà Europea e Civiltà Veneziana*, Aspetti e Problemi, IV, Firenze, Sansoni, 1966); di Andrea Ducellier (almeno *La façade maritime de l'Albanie au moyen âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1981).
Brunehilde Imahaus, *Le minoranze orientali a Venezia 1300-1510*, Il Veltro Editrice, Roma, 1997.
E anche Andrea Zannini, *Venezia città aperta. Gli stranieri e la Serenissima XIV-XVIII sec.*, Venezia, Marcianum press, 2009.

Sulla presenza veneziana in Albania nel Medioevo:
Mbi praninë veneciane në Shqipëri, në Mesjetë:
O.J. Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, München, Oldenbourg, 2001.

Sulla tradizione giuridica dell'Albania nel Medioevo:
Mbi traditën juridike të Shqipërisë, në Mesjetë:

Statuti di Scutari della prima metà del secolo XIV con le addizioni fino al 1469, a cura di Lucia Nadin, con saggi introduttivi di Gian Battista Pellegrini, Oliver J. Schmitt, Gherardo Ortalli; traduzione in albanese a cura di Pëllumb Xhufi, Roma, Viella, 2002; II edizione Tirana, Wisdom University, Onufri, 2010.

Sulla posizione geopolitica dell'Albania nei secoli:
Mbi pozicionin gjeopolitik të Shqipërisë ndër shekuj.
Aurel Plasari, *La linea di Teodosio torna a dividere*, Bari, Besa, 1998 (II ed.). E ancora per la storia medioevale albanese cfr. Pëllumb Xhufi, *Dilemat e Arbërit. Studime mbi Shqipërinë mesjetare*, Tirana, Pegi, 2006.

Su Scanderbeg:
Mbi Skënderbeun:
Aurel Plasari, *Skënderbeu një histori politike*, Tiranë, Instituti i Studimeve Shqiptare "Gjergj Fishta", 2010 (fondamentale e aggiornata ricostruzione della figura politica di Scanderbeg).
AA. VV., *The living Skanderbeg. The Albanian Hero between Myth and History*, a cura di Monica Genesin, Joachim Matzinger, Giancarlo Vallone, Hamburg, Kovac, 2010 (sulla fortuna in Europa di Scanderbeg).
Giorgio Castriota Scanderbeg e l'identità nazionale albanese. Atti del Convegno Internazionale di Studi Albanologici, Palermo-Santa Cristina Gela, 9-10 febbraio 2006, Palermo, Eurografica, a cura di Matteo Mandalà. (Le università di Cosenza, con Franco Altimari, e di Palermo, con Matteo Mandalà, sono i centri propulsori degli studi albanologici sugli arbëreshe).
Lucia Nadin, *Giorgio Castriota Scanderbeg a Venezia, sul Bucintoro*, in «Ateneo Veneto», CXCIV, terza serie 6/II, 2007, pp. 7-24; e, con successivi approfondimenti, *Scanderbeg in Venice. On the Bucentaur, the great floating theatre of memory*, in AA. VV., *The living Scanderbeg*, cit., pp. 159-173.
Lucia Nadin, *Proposta di rilettura delle pitture di Paolo Veronese in San Sebastiano a Venezia: Scanderbeg,* Miles Christi*, e la Chiesa di Albania*, in «Ateneo Veneto», CXCVIII, terza serie 10/II, 2011 (2012), pp. 7-30; e ora *Ibidem*, in corso di stampa, saggio con Mario Bonaldi.

Su Butrinto e gli scavi archeologici:
Mbi Butrintin dhe gërmimet arkeologjike:
Luigi M. Ugolini, *Butrinto. Il mito d'Enea. Gli scavi*, Roma, Ist. Tip. Tiberino, 1937, ristampa anastatica a cura dell'Istituto Italiano di Cultura, Tirana, 1999.

Sulla cartografia veneto-albanese:
Mbi hartografinë venedikase-shqiptare:
ALBANIA. Immagini e documenti dalla Biblioteca Nazionale Marciana e dalle collezioni del Museo Correr di Venezia, Catalogo della Mostra (Tirana, Biblioteca Nazionale, 1998), Istituto Italiano di Cultura, Tirana, 1998: interventi introduttivi di Marcello Spatafora, Ambasciatore d'Italia in Albania, Mara Rumiz, Assessore alla Cultura di Venezia, Giandomenico Romanelli, Direttore dei Musei Civici Veneziani; saggi di Pëllumb Xhufi, Lucia Nadin, Piero Falchetta, Camillo Tonini; documenti a cura di Gastone Breccia, Antonio Rigo, Gianfranco Giraudo, Marcella Ferraccioli.

Su Paolo Campsa e la scultura lignea a Venezia e in terraferma:
Mbi Pal Kampsën dhe gdhëndjet e drunjta në Venecie dhe në stere:
Anne Markham Schulz, *Paolo Campsa e la*

manifattura di ancone lignee nella Venezia del Cinquecento, in «Saggi e memorie di storia dell'arte», XXV 2001 (2002), pp. 9-53.
Ivan Matejčić, *Venecijanska renesansna drena sklptura u nasim krajevima: kratka rekapitulacija i prinosi katalogu*, in «Prilozi povijesti umjetnost u Dalmaciji», 40, 2003-2004, pp. 171-234.
Giorgio Fossaluzza, *Paolo Campsa e Giovanni di Malines per Monopoli. Un episodio della fortuna adriatica di una bottega di intagliatori veneziani tra Quattro e Cinquecento*, in *Scultura del Rinascimento in Puglia*, Bari, Edipuglia, 2004, a cura di Clara Gelao, pp. 127-157.
Lucio Baruzzo, *il Carpaccio di Noale. Un capolavoro ritrovato*, Quinto di Treviso, Marca Print, 2007.

Sul litorale montenegrino:
Mbi bregdetin e Malit të Zi:
L'Albania veneta. La Serenissima e le sue popolazioni nel cuore dei Balcani, Milano, Biblion edizioni – Regione del Veneto – Marco Polo System, 2012: saggi di Bruno Crevato-Selvaggi, Jovan J. Martinović, Daniele Sferra, Caterina Schiavo, Pëllumb Xhufi.

Sul Fontego dei Turchi:
Mbi Hanin e Turqve:
Lina Urban, *Vicende della casa del duca di Ferrara: tra illustri ospiti, feste, nunzi pontifici, turchi, espropri e restauri*, in «Studi veneziani», n. s., LXIII, 2011, pp. 1157-1171.

Sulle tracce di arte veneziana in Albania:
Mbi gjurmët e artit venedikas në Shqipëri:
Alberto Rizzi, *I leoni di San Marco*, Verona, Cierre edizioni - Regione del Veneto, 2012.

Su presenze albanesi nella cultura veneta:
Mbi praninë e shqiptarëve në kulturën venedikase:
Lucia Nadin, *Albania ritrovata. Recuperi di presenze albanesi nella cultura e nell'arte del Cinquecento veneto*. Edizione bilingue. *Shqipëria e rigjetur. Zbulim gjumesh shqiptare në kulturën dhe artin e venetos ne shk. XVI*, Tirana, Onufri, 2012. Traduzione in albanese di Pëllumb Xhufi.

Su Ismail Kadaré, grande narratore contemporaneo dell'Albania, il Dipartimento di studi linguistici e comparati dell'Università degli Studi Ca' Foscari di Venezia ha promosso in questi ultimi anni importanti convegni di studi. Al proposito:
***Mbi Ismail Kadarenë**, rrëfyes i madh bashkëkohor nga Shqipëria, Departamenti i studimeve gjuhësore dhe të krahasuara i Universitetit Ca' Foscari në Venecie, ka nxitur takime të rëndësishme studimore. Me këtë rast:*
Leggere Kadare, Milano, Biblion, 2008, a cura di Alessandro Scarsella
Kadare europeo e la cultura albanese oggi, Roma, Bulzoni, 2011, a cura di Giuseppina Turano.

Immagine di copertina: Antonio Lanzani, (dis. Dusi), *La difesa di Scutari*, stampa del sec. XIX, Venezia, Museo Correr

The project is co-funded by
the European Union, Instrument
for Pre-Accession Assistance